

premontrei szerzetesrend • Az 1120-as években alapította Szent Norbert Franciaországban. A rend tagjai a szerzetesi élet mellett lekipásztori feladatokat is elláttak. A rendi hagyomány szerint II. István telepítette le a rendet Magyarországon, ennek helyállósága vitatott. 1235-ben 20 férfi- és 2 női monostora működött Magyarországon, melyek kisebbrészt királyi, nagyobbrészt magánalapításúak voltak. Ismertebb monostoraik: Zsámbék, Csorna, Jászó, Lesz, Bozók, Turóc. Monostoraikat Magyarországon prépostságnak, ezek apátjait pedig prépostnak nevezték. A rend nagyobb monostorai Magyarországon hiteleshelyként is tevékenykedtek. [ZsA]

Joannész Komnémosz bizánci császár és felesége, Eiréné (Piroska) a Hagia Sophia-székesegyház mozaikján

A konstantinápolyi Hagia Sophia-székesegyház

Kálmán fia, **II. István** (1116–1131) követte a trónon. Uralkodását sikertelen külpolitika jellemezte. Mindjárt uralkodása elején súlyos vereséget szenvedett a csehektől, s kisvártatva az Adria feletti uralmát veszélyeztetve látó Velence is elfoglalta a dalmát szigeteket és városokat. Az adriai partvidék birtokáért vívott harcok végigkísérték II. István uralkodását, s bár részsikereket ért, a végső mérleg mégis a városköztársaság javára billent el. Konfliktusokba keveredett a szomszédos országok szinte mindegyikével, ám az osztrák, a cseh, a lengyel és orosz földekre vezetett akciói egyetlen eredménye az ország külpolitikai elszigetelődése volt.

Hasonló sikertelenség kísérte belpolitikáját. Több ízben trónkövetelő léptek fel ellene, egy alkalommal a vak Álmos herceg is. A sokadik eredménytelen próbálkozás kudarcra után Álmos Bizáncba menekült, s a bosszúsomjas II. István ekkor indította el a 12. században oly gyakorivá váló bizánci–magyar háborúk sorozatát. Álmos fia, Béla Magyarországon maradt, s II. István, nem sokkal halála előtt tudomást szerzett unokafivére hollétéről. Mivel saját házassága gyermektelen maradt, udvarába vitette a herceget s méltóképpen gondoskodott róla. II. István alatt telepedett meg az országban a **premontrei szerzetesrend**; feltehető, hogy a királyt ennek váradihegyfoki monostorában temették el.

A korai királyság utolsó évtizedei

AKTIVIZÁLÓDÓ KÜLPOLITIKA

A gyermektelenül meghalt II. István után **II. Bélát** (1131–1141) koronázták királlyá. Az ország kormányzatát a vak uralkodó helyett felesége, a szerb Ilona tartotta a kezében. Béla és Ilona két ízben is lemszáróltatták politikai ellenfeleiket. Előbb a király megvakíttatásában részesnek gyanított Kálmán-párti előkelők jutottak erre a sorsra, szám szerint hatvannyolcan. Elkobzott birtokaik egy részének felhasználásával a király, mintegy vezeklésképpen, bőkezűen megadómozgatta az általa alapított aradi társaskáptalant. A további bosszútól féltő előkelők egy csoportja ekkor a magát Kálmán fiának állító trónkövetelő **Borisz**t akarta trónkövetelőként felléptetni. Az országba sereggel betörő Borisszal vívott csata előtt azokat gyilkoltatta le Béla, akiket a Borisszal való cimborálással gyanúsított, s mivel a csatában is győzelmeskedett, hatalma megszilárdult.

Béla uralkodása alatt új lendületet vett a balkáni terjeszkedés politikája. Sikerült visszafoglalnia Velencétől Dalmácia egy részét, s a Boszniába vezetett hadjáratát követően felvette a **Bosznia** feletti uralmat kifejező „Ráma királya” címet. A tartomány kormányzását egyik fiára, Lászlóra bízta. 1138-ban összeíratta az apja által alapított dömösi prépostság birtokait, melyek számát maga is gyarapította. Az oklevél páratlanul részletes képet fest a korai egyházi magbirtok szervezetéről.

Az aradi országos gyűlés. Miniatúra a Képes Krónikából

II. Béla pecsétje

II. Béla • Álmos herceg fiaként született 1108–1110 körül. Gyermekként nagybátyja, Kálmán király parancsára apjával együtt megvakították. Ezt követően előbb a dömösi prépostságban, majd a pécsváradai bencés apátságban élt visszavonultan. 1128 körül került unokafivére, II. István udvarába. Felesége a szerb fejedelem lánya, Ilona volt, akitől négy fia (Géza, László, István, Álmos) és két lánya (Zsófia, Gertrúd) született. 1141. február 13-án halt meg; Székesfehérvárott temették el. [ZsA]

Borisz • 1114 körül született Kálmán magyar király házasságtörésén ért második feleségének, Eufémiának a gyermekeként Kijev-

ben. Ő maga egész életében Kálmán törvényes fiának állította magát és számos kísérletet tett különböző pártfogók támogatásával a magyar trón elfoglalására (1132, 1146, 1147). Élete végén a Bizánci Birodalomban élt; egy bizánci besenyő háborúban esett el 1153–1154 körül. [ZsA]

Bosznia • Területe az ókorban a római Dalmatia provincia része volt. A 6–7. századi szláv betelepülés után a névadó Boszna folyó völgyében fejlődött ki a boszniai bánóság, mely története során váltakozva a Bizánci Birodalom, Bulgária, Horvátország, Szerbia része volt. A 12. századtól a magyar királyok is igényt formáltak a Bosznia feletti uralomra – ennek jeleként viselték a „Ráma királya” címet –, fennhatóságuk azonban többnyire csak névleges volt, s a boszniai bán hűbéri alávetésére korlátozódott. Boszniában tömeges méretekben terjedt el a bogumil eretnokség, mely a Jó és a Rossz örök küzdelmeként értelmezte a világot, az utóbbi művének tekintve az anyagi valóságot. A bogumilizmus felszámolására a pápa erkölcsi támogatását élvező magyar királyok több, sikertelen, kísérletet tettek. [ZsA]

II. Béla ezüstdenárjai

II. Géza ezüstdenárjai

II. Géza • A későbbi II. Béla király legidősebb fiaként született 1130-ban. 1146-ban vette feleségül a kijevi nagyfejedelem lányát, Eufrozinát, akitől négy fia (István, Béla, Géza, Árpád) és négy lánya (Erzsébet, Odola, Ilona, Mária) született. 1162. május 31-én halt meg; Székesfehérvárott temették el. [ZsA]

III. István • II. Géza király legidősebb fiaként született 1147-ben. Uralkodása elején rövid időre (1162–63) nagybátyjai elűzték trónjáról. 1166-ban kötött házasságot az osztrák herceg lányával, Ágnessel, akitől egy fia (Béla) született. 1172. március 4-én halt meg, Esztergomban temették el. [ZsA]

II. László • II. Béla második fiaként született 1131 körül. 1137-ben Bosznia hercegeként említik. 1160 táján trónkövetelőként lépett fel bátyja, II. Géza ellen, majd Bizáncba menekült. Bizánci támogatással lett az ország királya. 1163. január 14-én halt meg, Székesfehérvárott temették el. [ZsA]

Mánuel bizánci császár és felesége, Poitiers-i Margit

I. Frigyes és fiai, VI. Henrik király és Sváb Frigyes herceg

gregorianizmus • A 10. századi egyházi reformmozgalmakból kifejlődő szellemi irányzat, mely legharcosabb képviselőjéről, VII. Gergely pápáról (1073–1085) kapta nevét. Eredeti célkitűzése az egyház minden világi befolyástól mentes szabadságának kivívása volt, mely végül a pápaság univerzális, a világi uralkodók fölé is kiterjedő e világi hatalmának követeléséhez vezetett el. A gregorianizmus e mellett az egyház belső életében is számos reformot valósított meg, melyek közül a legismertebb a papi nőtlenség (*coelibatus*) megkövetelése és az egyházi méltóságok anyagi javak fejében való elnyerésének (*simonia*) szigorú tiltása. [ZsA]

II. Béla korai halála után kiskorú fia, **II. Géza** (1141–1162) következett a trónon, aki helyett eleinte anyai nagybátyja, Beloš kormányzott. A felnövekedett Géza feltűnően aktív külpolitikát folytatott. Számos hadjáratot vezetett Oroszországba, beavatkozott a német belviszályokba, s támogatta a szerbek Bizánc elleni fellépését is. Aktivitására két körülmény hatott mérséklőleg. A két szomszédos birodalom élén a kor két legjelentősebb uralkodója – I. Frigyes német-római és Mánuel bizánci császár – állt, belföldön pedig az újra feltámadó trónviszály zavarta meg Géza helyzetét. Uralkodása alatt előbb Borisz, majd saját öccsei, László és István trónigényével volt kénytelen számolni Géza.

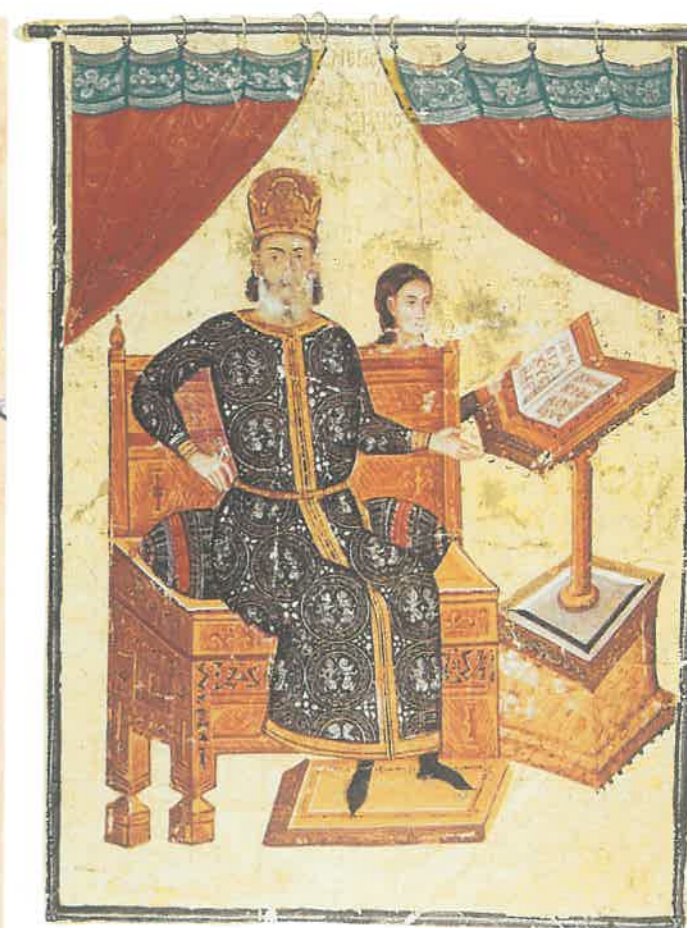
BIZÁNC ÁRNYÉKÁBAN

László és István hercegek Mánuel bizánci császárban nagy hatalmú támogatóra találtak, így hiába koronázták meg Géza halála után **III. Istvánt** (1162–1172), a király rövidesen menekülni kényszerült. Nagybátyjai közül előbb **II. László** uralkodott alig fél évig (1162–1163), majd IV. István néhány hónapig (1163). Az utóbbi országglásának a székesfehérvári csata vetett véget, mely a trónjára visszatérő III. István fegyvereinek győzelmét hozta. IV. István újra Bizáncba távozott, s még

évekig kísérletezett a visszatéréssel, ám sikertelenül. III. István országa visszafoglalása után folytatta a Bizánc elleni háborúkat, míg végül 1167-ben a király békét kötött a császárral.

A trónviszály idején fontos politikai szerep jutott Esztergom az idő szerinti érsekének, Lukácsnak. Ő volt az első magyar főpap, aki bizonyosan Párizsban járt egyetemre. Lukács a **gregorianizmus** kéréseként minden igyekezetével azon volt, hogy a pápaság és a császárság felújult küzdelmében Róma oldalára állítsa Magyarországot. Mind II. Gézát, mind III. Istvánt rávette az investitúra jogról való lemondásra. III. István híveként II. Lászlótól és IV. Istvántól megtagadta a koronázást, s a bitorlókat kiközösítette, amiért azok fogságra vetették. Amikor azonban III. István tette rá a kezét egyházi javakra, nem habozott őt sem a **kiközösítés** fegyverével jobb belátásra bírni.

A trónbitorló István herceg: IV. István. Miniatúra a Képes Krónikából

Egy bizánci főnemes. Alexiosz Apókaukosz bizánci megasz dux

A bizánci hadsereg nehézfegyverzetű lovassága

kiközösítés • Egyházi büntetés, mely a vétkes hívőt kizárta az egyház közösségéből. A 12. szá-

zadtól kezdve megkülönböztették az enyhébb változatát, mely az egyházi hivatalok elfoglalását és a szentségek elfogadását tilalmazta, és a súlyosabbat, mely emellett az istentiszteleten való részvételtől is megfosztotta a bűnöst, akivel a hívők számára tilalmas volt a társadalmi érintkezés. A kiközösítés ez utóbbi fajtáját nevezték *anathemának*. A kiközösítés alkalmazására meghatározott egyházi hivatalok viselői voltak jogosultak, s a bűnöst a kiközösítés alól annak kimondója oldhatta fel. [ZsA]

III. Béla · II. Géza második fiaként született 1148-ban. 1161 körül horvát–dalmát herceg lett, majd 1163-ban Konstantinápolyba került egy magyar–bizánci egyezmény értelmében. Bizáncban Alexiosz deszpotesz néven egy ideig Mánuel császár hivatalosan kijelölt trónörököse. Első felesége (1170-től) Chatillon Anna (Ágnes) volt, akitől négy fia (Imre, András, Salamon, István) és három lánya (Margit, Konstanca, ismeretlen) született. Második házassága (Capet Margit, 1186) gyermektelen maradt. 1196. április 23-án halt meg. Első felesége mellé temették Székesfehérvárott; sírjukat 1848-ban fedezték fel. [ZsA]

ciszterci szerzetesrend · A benedécs szerzetesrend eredeti elveitől való visszatérés szándékával alapította 1098-ban Szent Róbert Franciaországban. A rend legnagyobb hatású alakja Clairvaux-i Szent Bernát (†1153) volt. Az egyes rendházakat központosított szervezet fogta össze, maguk a szerzetesek – legalábbis eleinte – saját munkájukkal gondoskodtak a közösség fenntartásáról. Magyarországra a 12. század közepétől telepített be a rend, melynek ismertebb monostorai Zirc, Pilis (Pilis-szentkereszt), Kerc, Borsmonostor, Vértesszentkereszt voltak. [ZsA]

III. Béla király. Miniatúra a Képes Krónikából

Az írásbeliség bevezetését ábrázoló falkép

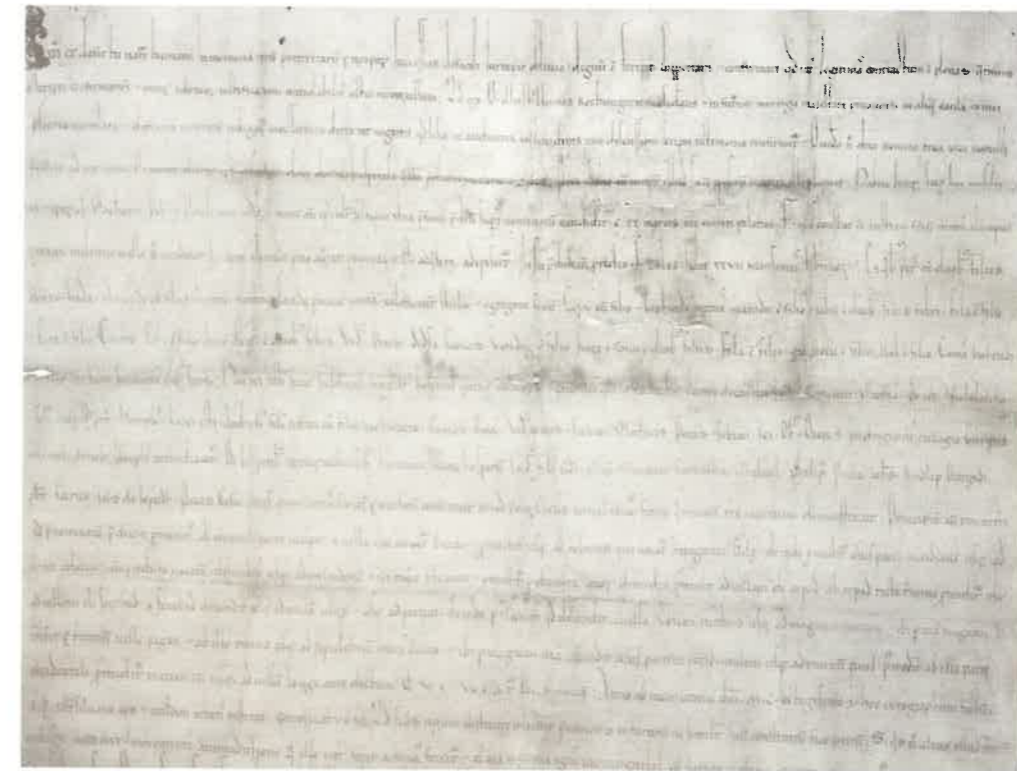
III. Béla megalapítja a szentgotthárdi ciszterci apátságot. Dorfmeister István festménye

VIRÁGKOR A 12. SZÁZAD VÉGÉN

III. István halála után két öccse, a fiatalabb Géza és a már évek óta Bizáncban élő Béla vetélkedett a trónért. Az anyakirályné Gézát támogatta, az előkelők választása azonban Bélára esett. A herceg egy Bizánccal kötött egyezmény értelmében került Konstantinápolyba, Mánuel császár lányának jegyeseként. Mánuel anyja I. László leánya, a Bizáncban szentként tisztelt Piroska, s a császárnak komoly tervei voltak a Bizáncban Alexiosznak nevezett Bélával. Mivel nem született fia, megtervezték a trónörökösévé, s gondoskodott ennek megfelelő neveltetéséről. Utóbb azonban Mánuelnek fia született, ezért ejtette Bélával kapcsolatos terveit, ám amikor küldöttség érkezett Magyarországról Béláért, támogatta rokona magyar királyságának tervét.

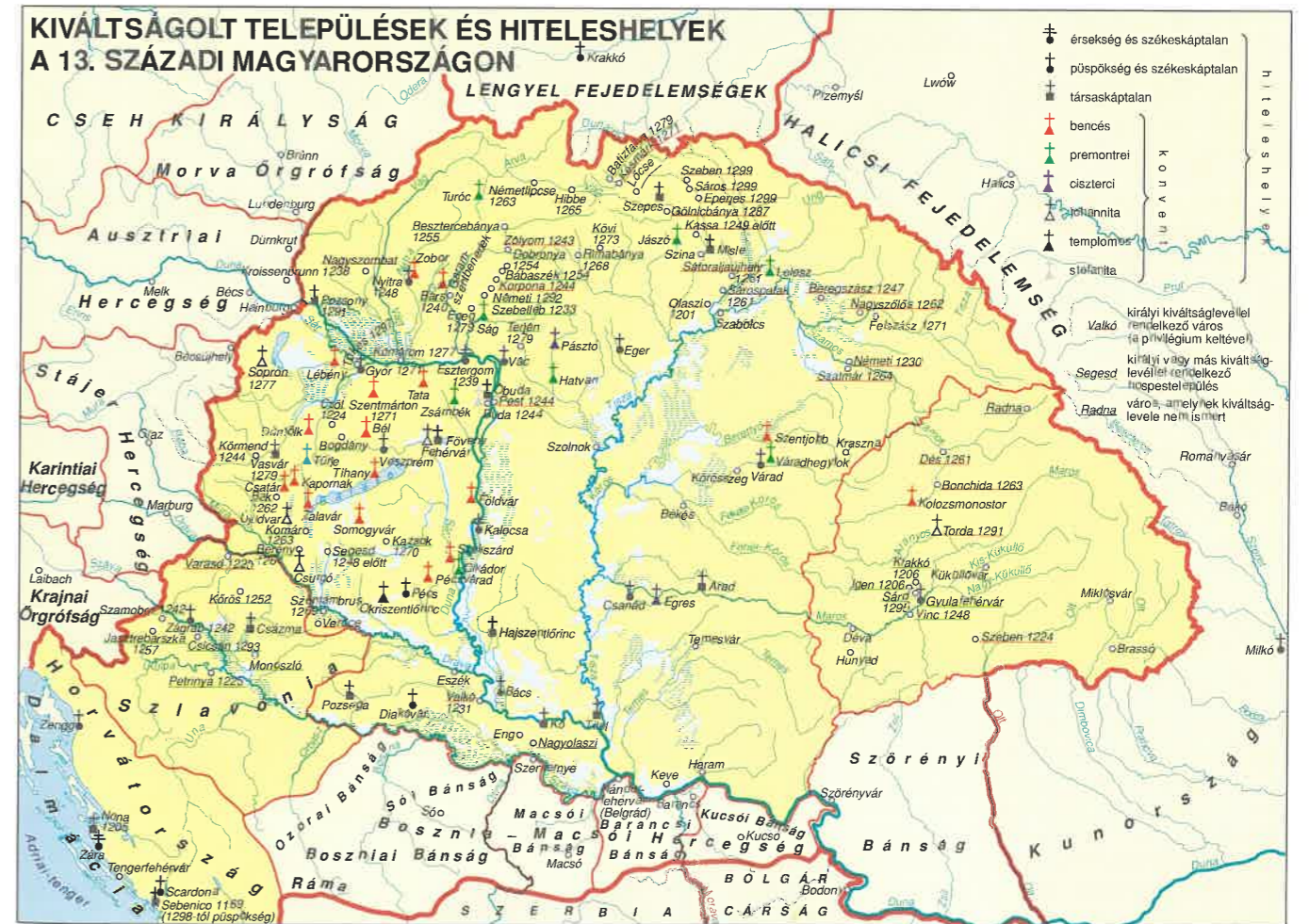
A hazatérő Bélával szemben öccse, Géza alulmaradt a trónért vívott harcban, s bizánci száműzetésben halt meg. **III. Béla** (1172–1196) uralkodásának éveit a továbbiakban nagyobb megrázkódtatások nélkül teltek. Átépíttetve elődei palotáját pompás királyi rezidenciát emeltetett Esztergomban, több monostor alapításával járult hozzá a II. Géza idején megtelepedett **ciszterci**

hiteleshely · A magyarországi jogi írásbeliség 1874-ig fennálló, sajátos intézménye. Azokat az egyházi testületeket (káptalanokat és konventeket) nevezték hiteleshelyeknek (*loca credibilia*), amelyek részint királyi és hatósági megbízást teljesítve, részint az egymással valamely jogügyletet (például adásvételt, zálogba adást) lebonyolító felek kérésére közhiteles – azaz egy esetleges későbbi jogvita esetén a bíróságok által hiteles bizonyítékként elfogadott – okleveleket állítottak ki. A 13. század folyamán általánosan elterjedő hiteleshelyi tevékenység első példái a 12. század végéről ismertek. [ZsA]

III. Béla egy oklevélben az írásbeliség fontosságát hangsúlyozza, 1181

Imre király denárja

kancellária • *Cancellarius* névvel eredetileg azt a személyt illették, aki törvényszolgaként a bíróságot és a peres feleket elválasztó rácsnál (latin: *cancelli*) állt. Később a kancellár szó jelentésváltozáson ment keresztül (a Karoling udvarban 858-tól, a pápai udvarban 11. század elejétől, Magyarországon a 12. század végétől jelenik meg a tisztesség hiteles forrásokban), róla kapta a nevét az az intézmény, amely a középkori uralkodói (császári, pápai, királyi) udvarokban állandó jelleggel a hivatali írásbeliség intézésével, vagyis az oklevelek kiállításával volt elfoglalva. Élén a kancellár főpap is volt, aki többnyire a székhelyén tartózkodott, így ténylegesen az alkancellár felügyelte a jegyzők (*notarius*) és írnokok (*scriptor*) munkáját. A későbbi időben Magyarországon a kancellárnak az írásbeli munka intézése mellett az uralkodó helyettesítéséből önálló joghatósága alakult ki és rendes udvari bíró lett belőle. A kancellária ekkorra már differenciálódott, s az írásbeli munka végzésével több irodában is foglalkoztak. Magyarországon a kancelláriának szerves kapcsolata volt az irodalommal. [SzK]

Halic • A Szan és a Dnyeszter folyók felső folyása mentén kialakult keleti szláv fejedelemség, mely nevét Halics városáról kapta. Területe a 10. század végén került a kijevi Rusz fennhatósága alá. A 12. század derekán önállósodott, 1199 óta a szomszédos Volhíniával (Lodomeria) alkotott közös fejedelemséget. A 12–13. század folyamán az Árpádok számos hadjáratot vezettek Halicsba, a 12. század végétől a fejedelemség meghódítására törve, ám tartós magyar uralom nem alakult ki. 1240-ben a tatárok feldúlták, majd fejedelmek a tatárok adófizetőivé váltak. [ZsA]

Imre • III. Béla első fiaként született 1174-ben. Apja életében Dalmáciát és Horvátországot kormányozta (1194-től) herceggként. 1198–1200 körül vette feleségül II. Alfonz aragón király lányát, Konstanciát, akitől egy fia (László) született. 1204. november 30-án halt meg, Egerben temették el. [ZsA]

III. László • Imre király egyetlen fiaként született 1200 körül. Gyermekként került a trónra, s nagybátyja, a későbbi II. András elől anyja és hívei Ausztriába menekítették. Itt halt meg 1205. május 7-én. Székesfehérvárott temették el. [ZsA]

Imre király elfogatja I. László öccsét, Than Mór festménye

Imre király. Miniatúra a Képes Krónikából

Ausztria • Területét a frank birodalomhoz tartozó Bajorország keleti határőrgrófságaként szervezték meg a 9. század elején (Ostmark), először 996-ban említik Ausztria (Ostarrichi) néven. 976-tól a Babenberg-család áll az élén, akik 1156-ban bajor hercegi rangot kaptak. A Babenberge kihalása (1246) után előbb II. Ottokár cseh király birodalmához tartozott, majd 1276-tól a német királlyá választott Habsburg Rudolfé lett, aki fiának, Albertnek adta. A 13. század második felében vált ketté Alsó- és Felso-Ausztriára. [ZsA]

szerzetesrend magyarországi elterjedéséhez, s 1192-ben ő avattatta szentté I. Lászlót. III. Béla uralkodása művelődéstörténetileg is kiemelkedő: megindult a rendszeres franciaországi egyetemjárás, megszerveződött a királyi **kancellária**, kibontakozott a **hiteleshelyek** tevékenysége. Uralkodása vége felé állították össze a *Pray-kódexet*, mely egyebek mellett fenntartotta a *Halotti beszéd és könyörgés* szövegét is.

III. Béla külpolitikáját kezdetben a pápasággal és a Bizánci Birodalommal való jó viszony egyidejű fenntartása jellemezte. Mánuel császár halála után azonban visszafoglalta a korábban bizánci kézre került Dalmáciát, s elődeihez hasonló agresszív külpolitikába kezdett. Míg a korábbi évtizedekben vezetett oroszországi hadjáratok királyi házasságok révén teremtett dinasztikus kapcsolatokat folyományai voltak, Béla fiatalabb fia, a későbbi II. András számára akarta meghódítani a szomszédos orosz fejedelemséget, **Halicot**. Ez csak rövid időre sikerült, e cél azonban a következő évtizedekben rendre felbukkant az Árpádok külpolitikájában.

III. Béla trónját idősebb fiára, **Imrére** (1196–1204) hagyta, Andrásra apja beváratlan kereszties fogadalma maradt. András herceg azonban inkább uralkodni vágyott, s ezért többször fellázadt bátyja ellen. Kettejük viszálya végigkísérte Imre uralkodásának néhány évét. Egyebekben mind a király, mind öccse a balkáni terjeszkedés érdekében vezettek hadjáratokat, Imre fel is vette a „Szerbia királya” címet. Halálakor kiskorú fia, **III. László** (1204–1205) lett a király, de csak névleg. A hatalmat gyámja, András tartotta a kezében, aki elől hívei **Ausztriába** menekítették Lászlót, ahol a gyermek kismártatva meghalt.

A tatárjárás kora

AZ ÚJ BERENDEZKEDÉS

Néhány évvel trónralépte után **II. András** (1205–1235) nagyszabású reformokba vágott bele. Ezeket összefoglalóan „új berendezkedés”-nek nevezte. A király politikájának leglátványosabb eleme az uralkodói birtokok mindaddig páratlan mértékű eladományozása volt. Az Árpádok korábban is birtokadományokkal jutalmazták híveiket, András azonban lényeges pontokon eltért elődei gyakorlatától. Nem egyszerűen többet – jóval többet – adott, mint az korábban szokás volt, de mást és másként is. Az addigi adományok által jóformán érintetlenül hagyott királyi várszervezet földjeit is eladományozta, mégpedig oly módon, hogy az adományos elnyert birtokát utódaira örökíthette.

II. András **adományainak** hatása elsősorban társadalmi és politikai természetű volt. A királyi várszervezet megrendülésével az uralkodó hatalmi pozíciói gyengültek meg, s az így támadt űrt a viharos gyorsasággal növekvő világi nagybirtok töltötte ki. Módosult a király és a nagybirtokos előkelők viszonya is. Korábban az előkelők gazdagsága és hatalma a királytól elnyert tisztségekből és azok jövedelméből származott elsősorban, András adományai viszont óriási magánvagyonok alapjait vetették meg, ami megteremtette annak lehetőségét, hogy idővel a nagybirtokosok a ki-

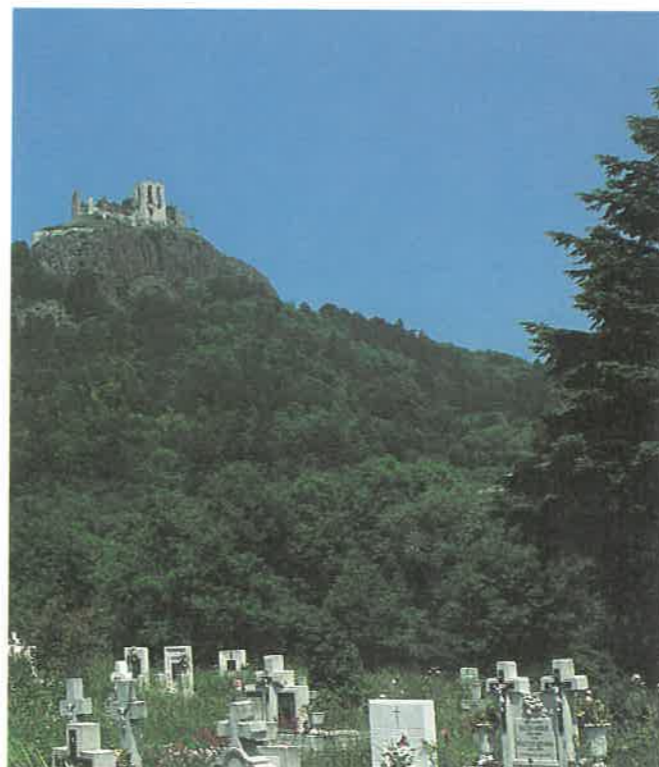

II. András • III. Béla király második fiaként született 1177 körül. Gyermekként Halics fejedelme (1188–89), majd Dalmácia és Horvátország hercege (1197-től). 1200 körül vette feleségül Gertrúdot, Berchtold merániai herceg lányát, akitől három fia (Béla, Kálmán, András) és két lánya (Mária, Erzsébet) született. Második felesége (1215-től) a konstantinápolyi latin császár lánya, Jolánta volt, akitől Jolánta nevű lánya született. Harmadik felesége (1235-től) egy itáliai órgróf lánya, Beatrix volt, aki már András halála után szülte meg István nevű gyermekét. 1235. szeptember 21-én halt meg; az egresi ciszterci monostorban temették el. [ZsA]

III. László. Miniatúra a Képes Krónikából

Füzér vára

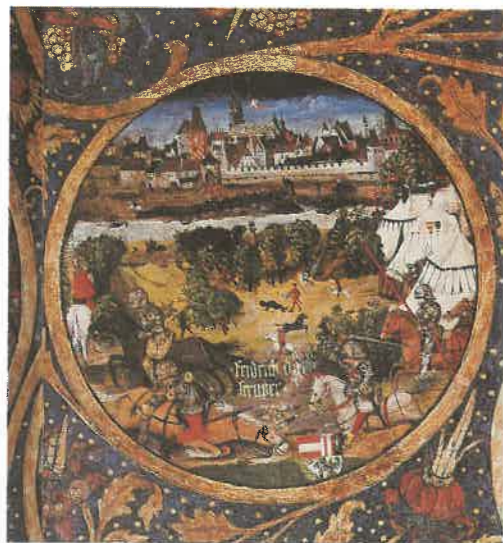
birokokból vagy az adományozási jogára – például az előző birtokos örökös nélküli halála miatt – szállt javakból tehetett saját elhatározásából vagy kérését teljesítve. A magyar királyok adományai nem voltak hűbéri jellegűek, a már megtett szolgáltatásokat jutalmazták, s további szolgáltatások teljesítésének feltétele nem terhelte az ilyen birtokot. A számos törvény által szabályozott helyzetű adománybirtok sajátos birtoktípust képviselt a középkori magyar jogban. Érvényes adományt meghatározott eljárás keretein belül lehetett tenni. A birtokadományok többnyire királyi (birtok)adomány értendő alatta. Ez utóbbit a király a ténylegesen a kezén lévő [ZsA]

adomány • Általános értelemben anyagi javak vagy testetlen jogok átruházása, történeti összefüggésben többnyire királyi (birtok)adomány értendő alatta. Ez utóbbit a király a ténylegesen a kezén lévő

Stájerország • A ma Ausztriához tartozó tartomány eredetileg a bajor hercegség része volt, területét 1050-ben szervezték örgrófsággá. 1180-ban önálló hercegség lett, mely 1192-ben került az Ausztriát birtokló Babenberg-ház kezére. A Babenberge kihalása (1246) után déli része magyar uralom alá került (1254–1260), északi része II. Ottokár cseh király birodalmához tartozott (1254-től), aki 1260 után hatalmát kiterjesztette Stájerország egészére. 1276-ban II. Ottokár I. Rudolf német királynak engedte át Stájerország birtokát, aki 1282-ben a tartományt Ausztriával együtt fiainak adta birodalmi hűbérként. [ZsA]

ben. Ennek megfelelően István ifjabb király pénzt veretett, rendelkezett az ország részében lévő királyi birtokok ügyeiben, birtokokat és kiváltságokat adományozott, önálló külpolitikát folytatott. Az ifjabb királyság ily módon, bár az ország elvi egységét nem kérdőjelezte meg, gyakorlatilag mekkettözte az állam intézményeit. Az ifjabb királyság István herceg trónra lépte után véglegesen és maradéktalanul megszűnt. [ZsA]

IV. Béla harca Ottokár cseh királlyal.
Miniatura a Képes Krónikából

IV. Béla és II. Frigyes párvadala

ifjabb király • IV. Béla király idősebb fia, István herceg által 1262–1270 között viselt cím (*rex iunior*). Az Árpád-ház történetében gyakori jelenség volt a dinasztia tagjai (apa és fia(i), testvérek, unokatestvérek) közötti hatalommegosztás, ennek kései formája az ifjabb királyság, mely uralkodói jogokat biztosított István hercegnek a maga, a Duna vonalától keletre eső ország részé-

tötte le. A Babenberge Ausztria és Stájerország urai voltak, a család utolsó férfi tagja, Harcias Frigyes herceg éppen egy IV. Bélával vívott csatában esett el 1246-ban. Az értékes tartományokra többen igényt tartottak, sorukat végül II. Ottokár cseh király és IV. Béla küzdelme döntötte el. Váltakozó sikerű vetélkedésük során előbb egyezsége jutottak, melynek eredményeként Dél-Stájerország néhány évre magyar uralom alá került, utóbb azonban a kiújuló harcok Béla vereségével zárultak, s a király kénytelen-kelletlen feladta a nyugati terjeszkedés tervét.

Az öregedő IV. Béla utolsó éveit idősebb fiával, Istvánnal való viszálya keserítette meg. Ennek pontos okai nem ismertek, a korabeli források több, egyaránt hihető választ sugallnak. Tény mindenesetre, hogy a kezdeményező fél az előbb Erdélyt, majd Stájerországot, végül ismét Erdélyt kormányzó István volt. István talán azt sérelmezte, hogy Stájerország elvesztése után nem ő, hanem öccse, Béla herceg kapta meg a gazdag Szlavónia kormányzatát, s az is bizonyos, hogy akadtak környezetében olyan előkelők, akik a dinasztian belüli ellentétek szításával remélték önös érdekeik érvényesítésének lehetőségét megteremteni. István mindenesetre 1262-ben kierőszkolta, hogy apja egészen a Duna vonaláig megnagyobbítsa ország részét, s ekkor vette fel az addig ismeretlen „**ifjabb király**” címet.

Béla és István viszályát kettejük pozsonyi szerződése lett volna hivatott lecsendesíteni, ám az ellentétek a többször megerősített béke ellenére is megmaradtak. 1264-ben végül IV. Béla rászánta magát fia különállásának felszámolására. Seregeket küldött István ország részének elfoglalására, s eleinte gyors sikereket aratott. Fogságba ejtette István családját, maga a herceg pedig az Erdély délkeleti sarkában lévő Feketealom várába szorult vissza. A hadiszerecsé azonban rövidesen megfordult: István egy híve csapataival legyőzte az ostromló sereget, s az ifjabb király több csatában diadalmaskodott apja seregei felett. Az 1265 tavaszán véget ért harcokat a következő évben megkötött béke zárta le visszaállítván a háború előtti helyzetet, a dinasztian belüli feszültség azonban megmaradt.

Az utolsó Árpádok

V. István megkoronázása.
Miniatura a Képes Krónikából

V. István ifjabb király pecsétje

IV. (Kun) László.
Miniatura a Képes Krónikából

V. István • IV. Béla idősebb fiaként született 1239-ben. Apja életében előbb Erdélyt (1257–1258), majd Stájerországot (1259–1260), végül újra Erdélyt (1260–1262) kormányozta herceggént. 1262-től ifjabb királyi címmel a Dunától keletre eső országrész ura volt, mint ilyen 1264–1265-ben fegyveres harcot vívott apja ellenében. Még gyermekként vette feleségül egy előkelő kun lányt, Erzsébetet, akitől utóbb két fia (László, András) és öt lánya (Katalin, Mária, ismeretlen, Erzsébet, Anna) született. 1272. augusztus 6-án halt meg, a margitszigeti domonkos apácakolostorban temették el. [ZsA]

IV. László • A későbbi V. István idősebb fiaként született 1262-ben. Gyermekként házastották össze I. Károly szicíliai király lányával, Izabellával (Erzsébet), de a házasság gyermektelen maradt. 1290. július 10-én néhány kun álmában meggyilkolta. Csanádon temették el. [ZsA]

A BÁRÓK ÉS FAMILIÁRISAIK

Az ifjabb király apja halála után **V. István** néven lett az egész ország királya (1270–1272), s az előzmények ellenére IV. Béla politikájának folytatójaként uralkodott. Apjához hasonlóan a maradék királyi birtokokat óvta, valamint segítette a városok fejlesztését. Megerősítette apja városi kiváltságleveleinek jó részét, de újakat is kiadott, például Győrnek. István ugyanakkor, ellentétben IV. Bélával, kiváló katonának számított, aki képes volt meghátrálásra kényszeríteni a Nyugat-Magyarország egyes területeit kiépülő birodalmához csatolni akaró II. Ottokárt.

V. István halálát követően az Árpádok királysága történetének egyik legmélyebb válságába zuhant. A trónon István kiskorú fia, **IV. László** ült (1272–1290), a hatalom azonban az egymással vetélkedő bárói csoportok kezébe került. A „báró” – ellentétben az újkorral – ekkori-

Somoskő vára

IV. László király
ezüstdenárjaiV. István
ezüstobulusaiV. István
ezüstdenárjai

ban még nem örökletes főnemesi cím volt – főnemesség sem volt még ekkor –, hanem a főbb királyi tisztségviselőket jelölő kifejezés. A báró és a nagybirtokos előkelő tehát elvben nem azonos fogalmak, a gyakorlatban azonban a legtöbb előkelő élete során hosszabb-rövidebb ideig valóban viselte egyik vagy másik bárói méltóságot. A leghatalmasabb előkelők pedig folyamatosan viseltek bárói méltóságokat, egyidejűleg akár többet is.

A bárók hatalma uradalmakon, a tatárjárás után felépített váraikon és a nekik szolgáló familiárisok seregében nyugodott. A *familiáris* olyan személy volt, aki – elvben legalábbis – önként beállt valamely nagyobb birtokos, lehetőleg báró szolgálatába, s így ura háznépének, familiájának tagja lett. A familiáris védelemre és alkalmi juttatásokra tarthatott igényt, ennek fejében viszont igazgatta ura birtokait és várait, helyettesítette tisztségeiben, s legfőképp vele együtt vonult hadba, akár a király ellen is. A 13. század közepén elterjedő familiaritás csupán emlékeztet a nyugat-európai hűbéri viszonyra, de semmiképp sem azonos vele.

A 13. század közepén IV. Béla s kisebb mértékben V. István még a maga szolgálatába tudta állítani a bárók megnövekedett hatalmát. 1272 után azonban az addigi gátak átszakadtak, s a bárók kikerültek az összeomlás szélére jutott központi hatalom ellenőrzése alól. Legfőbb törekvésük olyan területileg zárt uralmi körzetek egybekovácsolására irányult, amelyben a sajátjukon kívül más akarat nem érvényesült, még a királyé sem. Ennek érdekében mind egymás, mind a király ellenében valóságos háborúkat vívtak, s a magánháborúk időszakában az erőszakos birtokfoglalások és a hatalmaskodás más formái egészen mindennaposakká váltak.

Az egymással rivalizáló bárók körében két személyes kapcsolatokon alapuló érdekcsoport kristályosodott ki ezekben az években. Az egyiket a Nyugat-Magyarország jelentős területeit ellenőrzése alá vonó Kőszegi Henrik vezette, a másik élén két testvér, Csák Péter és Máté állottak. Mindkét csoport arra törekedett, hogy a hatalmat és jövedelmeket biztosító főméltóságok megszerzésével a maga befolyását érvényesítse a királyi udvarban. Küzdelmük váltakozó sikerrel zajlott. 1274-ben a Csákok a Székesfehérvár melletti Fövenynél nyílt csatában győzték le Henriket és szövetségeseit. Az ütközetben maga Henrik is elesett, helyébe azonban fiai léptek. Egyikük Veszprém püspöke volt, s ez elég okot adott arra, hogy Csák Péter feldúlja a várost, elpusztítva egyúttal az ottani nagy hírű iskolát is.

A „KUN” LÁSZLÓ KIRÁLY

Az 1277-ben nagykorúnak nyilvánított IV. László – elsősorban a bárók hatalmaskodásaitól sokat szenvedő magyar egyház főpapjainak támogatásával – átmenetileg megszilárdította a központi hatalom helyzetét. 1277–1278-ban a király seregzereire véres harcok árán leverték a Kőszegi testvérek tiszántúli párhívveinek, a bihari Geregyéknek a lázadását. Az egyik Geregyét a király lefejeztette, hosszú idő óta ez volt az első alkalom, hogy a központi hatalom képesnek bizonyult megtorolni a bárói önkényeskedést.

A német fejedelmek 1273-ban Habsburg Rudolfot választották királyukul, aki magának követelte az egykori Babenberg-tartományokat. A II. Ottokárral ilyen módon kibukkanó küzdelemben IV. László Rudolf oldalára állt, s 1278-ban a morvamezei Dürnkrutnál közös erővel diadalmaskodtak a csatában eleső Ottokár seregei

TIMÓT ZÁGRÁBI PÜSPÖK LEVELE A MAGYARORSZÁGI FŐPAPOKHOZ (1281) (részletek)

Krisztusban tisztelendő atyáknak: L(odomér) úrnak, Isten kegyelméből esztergomi érseknek, D(énes) győri, P(éter) erdélyi, A(ndrás) egri, T(amás) váci püspöknek, A. mester székesfehérvári prépostnak, továbbá a tisztelendő szerzetes testvéreknek: P a domokosrendiek magyarországi és szlavóniai tartományfőnökének, A. a pálosremeterendiek perjelének, A. a ferencrendiek magyarországi és szlavóniai főnökének s a többi egyházak előljáróinak Timót, az isteni irgalom folytán zágrábi püspök, kölcsönös szeretetet az Úrban.

Tudja meg Atyaságtok, hogy március tizenharmadikán, csütörtökön, mihelyt hazaértem a tisztelendő atyának, Fülöpnek, Isten kegyelméből fermói püspöknek és az apostoli szék követének udvarából, püspökségem Vaska nevű birtokára mentem, hogy szemügyre vegyem, milyen nyilvánvaló prédálást, erőszakos megszállást, pusztítást és rablást műveltek ott Henrik bán fiai: Miklós, egész Szlavónia bánja, és Henrik ispán meg az ő csatlósai és cinkosai, s azt olyan elhagyottnak és elpusztítottnak találtam, hogy nemcsak az ott lakóknak mindenét elrabolták, hanem a pusztítás miatt ember is alig maradt benne. A házakból kiüldözött őt asszony megfagyott a nagy hidegben, az apróbb marhát pedig, a juhokat, és kecskéket, amelyeket a nagy hó miatt elhajtani nem tudtak, megnyűzták az irhájukért. Mikor pedig más birtokainkra mentünk, azokat János mester, Szána, Orbász, Garics és Gecske ispánja, Miklós bán és Henrik ispán által teljesen elpusztítva és lerombolva, minden feltalálható javaikból kifosztva találtuk, az egyházi szabadság és a dicső magyar királyok eddig tiszteletben tartott levelei ellenére. S ellenük egyetlen báró bán sem mert valamit is megkísérelni. Ezekben alig maradt emberi életre lehetőség. Ugyanez a János mester meg Miklós bán bitorolják a mi és egyházunk nagy sérelmére és kárára Gerzence vármegyét is, amelyet a felséges László urunk, Isten kegyelméből Magyarország királya adományozott nekünk, s eszünk ágában sincs visszaadni királyi parancslelvél meg a követ úr kérelmei, intései ellenére sem. Henrik bánnak ugyanezek a fiai, János, Miklós bán meg Henrik ispán szedetik be csatlósikkal az erről a területről nekünk járó tizedeket is Isten és a szentegyház sérelmére...

Kelt Zágrábban, nagyszombat napján, az Úr 1281. esztendejében.

Forrás: Árpád-kori és Anjou-kori levelek XI–XIV. század.
Szerkesztette: Makkai László–Mezey László. 103. sz. levél.
Gondolat Kiadó, Budapest, 1960, 197–198.

A morvamezei csata emlékműve

A morvamezei csatát
megjelentető historizáló festmény
Habsburg Rudolfffal

Habsburg-dinasztia • A Habsburgok első ismert őse a 10. század második felében élt, a rokonság eredeti családi birtokai a Rajna felső folyása és a Bodeni-tó körül feküdtek. A Német-római Birodalom viszonylag jelentéktelen grófi családjából származó Rudolfot 1273-ban német királlyá választották. Rudolf ezt követően magának követelte a Babenberg-ház kihalása után II. Ottokár cseh király uralma alá került birodalmi tartományokat, s igényét több győztes hadjárata (1276, 1278) révén érvényesítette. 1282-ben birodalmi hűbérként fiainak adta Ausztriát és Stájerországot, megvetve ezzel a Habsburgok több kiépülő Duna-völgyi birodalmának alapjait. [ZsA]

II. Ottokár cseh király síremléke a prágai Szent Vitus-székesegyházban

legátus • A nagy horderejű egyházi és diplomáciai ügyek intézésére a pápák a korai időktől fogva saját környezetükből küldtek ki meghatalmazottakat, akik alkalmi követekként (ügynevezett oldal-követekként) az egyház fejének hatalmát és érdekeit képviselték az egyes uralkodók udvarában és országában. Általában bíborosok voltak, akiknek ügyköre az egyházfegyelmi ügyektől az egyes országok belügyéig igen széles volt, megbízatásukat többnyire több országra szólóan kapták. Fényes külsőségek jelezték méltóságukat: előviteli kereszt járt előttük, pompás kísérettel jártak, trónszék illette meg őket. A jogkörüket általában a pápa pontosan meghatározta, legfontosabb kényszerítő eszközük a kiközösítés volt, melyet gyakran igénybe is vettek. A követek kiküldésében a pápákat Sziétiában és Magyarországon a 12. század folyamán az uralkodó kiváltsága akadályozta, eszerint csak királyi beleegyezéssel volt lehetősége a legátusnak az adott országokban eljárni. A legátusok nemritkán beleavatkoztak az egyes országok belső hatalmi problémáinak rendezésébe is. [SzK]

Hód-tavi csata • A hagyományos – nomád és pogány – életmódjuk védelmében fellázadó magyarországi kunok és IV. László király csapatai között vívott ütközet, mely a király győzelmével végződött. A vereséget követően a kunok egy része elmenekült az országból, a többiek meghódoltak. A csata a mai Hódmezővásárhely közelében zajlott le 1282 őszén. [ZsA]

Péter tárnokmester pecsétje, 1281

III. András • II. András unokája (?). 1265 körül született, apja az utószülött István herceg, anyja a velencei patríciuscsaládból származó Morosini Tomasina volt. IV. László uralkodása alatt két ízben trónkövetelőként szerepelt. Első felesége (1290-tól) Fennena lengyel hercegnő, akitől Erzsébet nevű lánya született; második felesége (1297-től) Albert osztrák herceg lánya, Ágnes. Az utolsó Árpád-házi királyként halt meg 1301. január 14-én; Budán temették el. [ZsA]

felett. Ez a győzelem vetette meg a **Habsburg-dinasztia** közép-európai hatalmának alapjait.

IV. László konszolidációs kísérletének a kunok ügyében kirobbant konfliktus vetett véget. 1279-ben pápai követ, **legátus** érkezett Magyarországra, hogy támogatást nyújtson a királyi hatalom erejének helyreállításához. Ehelyett azonban az uralkodót támogató, ám pogány módra

élő kunok erőszakos megtérítésének szentelte figyelmét. A kunok kétségtelenül pogány módra éltek az Alföldön, ám az ország békéjét és a királyi hatalom tekintélyét nem ők, hanem az egyébként kifogástalan keresztényeknek mutatkozó bárók veszélyeztették. A legátus ennek ellenére beérte azzal, hogy formális egyezséget közvetített a Kőszegiek és a király között. Kikényszerítette ugyanakkor az úgynevezett kun törvény kiadását, melynek végrehajtásától IV. László húzódozott.

A királynak jó oka volt arra, hogy megkísérelje szabotálni a kun törvény végrehajtását. A kunok ugyanis a királyi hatalom fontos támaszának számítottak az éppen csak kibontakozófélben lévő konszolidációs kísérlet során, s a legkevésbé sem volt időszzerű vagy kívánatos eltántorítani őket a központi hatalom oldaláról. A legátus azonban nem engedett, s a vita végül elfajult.

A kunok ügyének bolygatása két következménnyel járt. A László nagykorúsításával megindult kedvező folyamatok megfeneklettek, a kunok pedig fellázadtak. 1280-ban megpróbálták távozni az országból, ám a királynak sikerült visszatérésre bírnia őket. Két év múlva azonban újra fellángolt az elégedetlenség a kunok között. Az ekkor megvívott **Hód-tavi csatában** a király leverte ugyan a lázadókat, de ettől kezdve személyisége eltorzult.

A király ettől kezdve mindinkább hátat fordított az államügyeknek, s haláláig kedvelt kunjai között élt. Eltaszította magától feleségét, akit rejtélyes okból sohasem kedvelt, s kun szeretőket tartott. Olykor botrányok kavarással provokálta környezetét, olykor viszont megbánást színlelve tett fogadalmat a keresztény király kötelességeinek teljesítésére. Ígéreteit azonban rendre megszegte, s ezért egyáltalán nem tűnt lehetetlennek alattvalói számára az a szóbeszéd, mely szerint az 1285-ben az országba betörő és pusztító tatár seregek a király hívására érkeztek volna. A vád ugyan igaztalan volt, ám tény, hogy a központi hatalom gyakorlatilag megszűnt: az ország sorsa újra az egymással vetélkedő bárói csoportok kezébe került.

Az életmódja miatt megvetően *Kunnak* nevezett László az 1280-as évek végére már minden politikai érdek-

csoportnak terhére volt. Az esztergomi érsek felhatalmazást kért a pápától, hogy kereszties hadjáratot hirdethessen a pogánykodó uralkodó ellen, mások pedig alkalmas trónkövetelő után néztek. Ilyen körülmények között került sor arra, hogy néhány kun álmában meggyilkolja a királyt. A tett indítékai ma sem világosak, utóbb felmerült, hogy talán az egyik magyar előkelő bérelte fel a kunokat, ami, ha nem is teljesen hihetetlen, bizonyítottan sem tekinthető.

László halála után sokan úgy vélték, kihalt az Árpád-ház. Trónigénnyel léptek fel az Árpádokkal női ágon rokonságot tartó dinasztiák: a nápolyi Anjouk, a bajor Wittelsbachok és a cseh Premyslek, az országgyűlés választása azonban András hercegre esett, akit **III. András** néven magyar királlyá koronáztak (1290–1301). A herceg II. András unokájaként tartott igényt a magyar trónra, s ha voltak is kételemek származása törvényessége körül – apja, István, állítólag II. András harmadik feleségének, Beatrixnak a házasságtörő kapcsolatából született –, a koronázás ezeket a hangokat elhallgattatta.

A KORAI RENDISÉG

III. András legfőbb támogatója az a politikai csoport volt, melynek élén **Lodomér** esztergomi érsek állt. Lodomér és köre Andrástól várta a bárók hatalmának megtörését, s céljuk elérését az államkormányzat rendi átalakításától remélték. A rendiség a 13. század második felében jelent meg Nyugat-Európában. Míg a hűbériség vertikálisan, az uralkodó nagyhűbéreseitől a vazallus vazallusáig terjedő láncolatok mentén alakította

Lodomér esztergomi érsek levele IV. Miklós pápához (1288. május 8.) (részletek)

A Szentéges Atyának, Miklós úrnak, isteni gondviselésből a római szentegyház főpapjának, Lodomér, Isten irgalmából az esztergomi egyház aláztatos szolgája, a legnagyobb tisztelettel csókolja boldogságos lábait.

Egykoron még, mint fiúcska, a poétai hívságok tanulásával foglalatokodva, valamiféle gyermekes kíváncsisággal töprengve kerestem, mit jelentene az, hogy ama mesebeli Proteust semmiféle bilincs le nem foghatta, és orcáját oly sok ábrázatra változtathatta. És íme, vén lettem immár és nagy kort értem, midőn Magyarország veszedelmes állapotából és saját magamnak is külön gyászos veszedelméből, égen és földön nyilvánvaló dolgoknak jeleiből tapasztalom, hogy a poétai kitalálásnak ráncos héja alatt az igazság magva volt, akár tetszik ez nekem, akár nem. És hacsak ama csodálatos új Proteus, tudni méltó, László úr Isten kegyelméből, vagy inkább az isteni türelemből (ha ugyan a királyi méltóságról ezt szabad mondanom) Magyarország kiváló királya e nagy és téres országban, mely széltében-hosszában sok mérföldre terjed, szörnyűséges gaztettei által Isten, az ég polgárai, és nem különben minden emberi teremtmény előtt ezt el nem árulta volna, nyelvezetem leíró készsége a folytonos változékonyság haljós mozgékonyágának lefrásával vagy teljesen felhagyott, vagy a tisztességes mértetesség zárját feltörvén csak keveset mondott volna, a többire nézvést magát a mértékletes hallgatás lakatja mögé zárva. ... Kelt az Úr 1288. évében, Szent György ünnepének 15. napján, május nyolcadikán.

András herceget Magyarországra hozták. Miniatura a Képes Krónikából

Forrás: Árpád-kori és Anjou-kori levelek XI–XIV. század. Szerkesztette: Maknai László–Mezey László. 106. sz. levél. Gondolat Kiadó, Budapest, 1960, 200–210.

Lodomér esztergomi érsek pecsétje, 1291

ki az egyes érdekcsoportokat, a rendiség horizontálisan tagolta a társadalmat, egy-egy rendet alakítva ki az azonos jogokkal rendelkező csoportokból, s a hatalmat az uralkodó a rendekkel együttműködve gyakorolta.

A rendiség eszméit a nyugati egyetemek megjárta egyháziak hozták magukkal Magyarországra. Közvetlen példaként a Német-római Császárság egyik egyházi fejedelemségének, a Magyarországtól nem messze eső aquileiai patriarchátusnak a berendezkedése szolgált. Ez a jól képzett és ambiciózus főpapi kör már IV. László idején megpróbálkozott a rendiség elemeinek a hazai talajba ültetésével, akkor azonban a kunok megrendszabályozása körül kialakult konfliktus nyomán kialakult vihar nem sok esélyt adott a kísérlet sikeres befejezéséhez. Most azonban újra elérkezettnek látták az időt arra, hogy ily módon vegyék elejét a bárók túlkapásainak, s teremtsenek rendet az országban.

Az államkormányzat rendi jellegű átalakítása a politikai döntéshozatal legfontosabb intézményeit érintette. A napi ügyekben döntő királyi tanácsnak addig a főpapok és a bárók voltak a tagjai, most „az ország által kiküldött tanácsosokat” is ott találjuk közöttük. Utóbb továbbfejlesztették az intézményt, két-két püspökből és nemesből álló kisebb tanácsot rendelve az uralkodó mellé, akinek döntései „a fontosabb birtokadományok és a méltóságok adományozása vagy más nagyobb dolgok tekintetében” érvénytelennek számítottak a tanácsosok egyetértése nélkül. A klasszikus rendi jellegű hatalommegosztás elve érhető tetten e rendelkezésben: a király az egyházat és az „ország”-ot megtestesítő nemesiséget mint rendeket képviselő tanácsosokkal együtt intézi az államügyeket.

Ugyanezen elv szerint került sor a rendi országgyűlés kialakítására. Kormányzati és bíraskodási feladatokat ellátó gyűlések tartása addig is szokásban volt, ezek azonban a királyi tanács ülései voltak, melyek tárgyalásaiba esetenként bevonták a méltóságokat éppen nem viselő előkelőket is. A rendi értelemben vett országgyűlést az különbözteti meg ezektől a gyűlésektől, hogy azon a főpapokon és bárókon – azaz a királyi tanács tag-

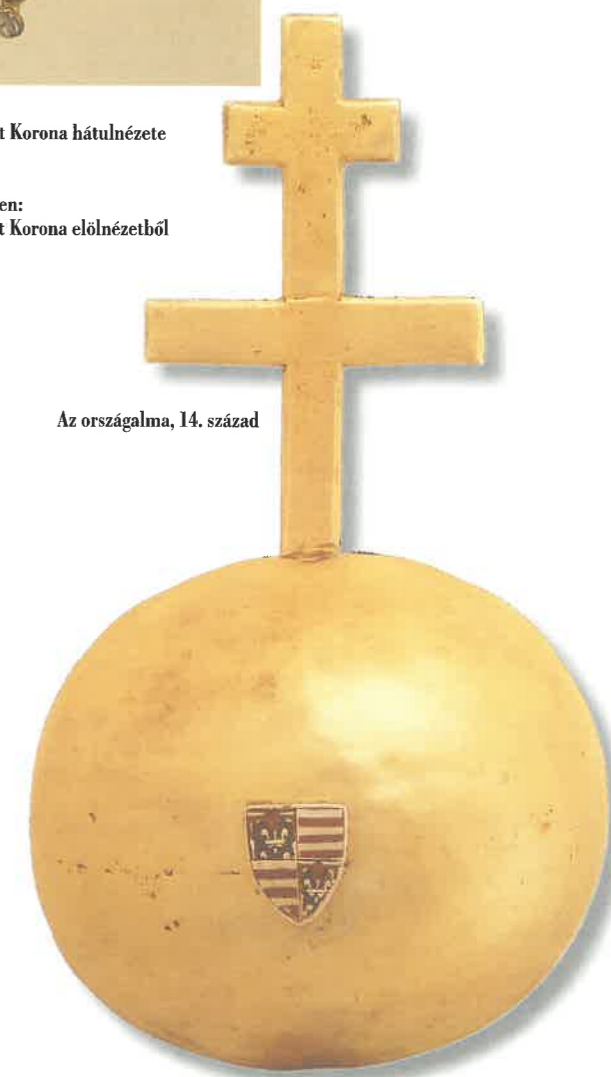

országalma • Az országot, a földet, bizánci felfogás szerint a világot jelképező hatalmi jelvény. Szent Istvánt a koronázási paláston egyszerű kereszttel ékesített országalmával ábrázolják, amely már az Árpád-korban elveszhetett. A jelenlegit a 14. századra keltezik, mert Anjou-kori (I. Károly) címer van rajta. Az aranygömb egyszerű, dísztelen, kissé lapított, tetején kettős – apostoli – kereszttel. [PP]

A Szent Korona hátulnézete

Szemben:
A Szent Korona előlnézetből

Az országalma, 14. század

III. András ezüstdenárjai

III. András törvényei • III. András mindkét törvénye országos gyűlésen hozott rendelkezéseket tartalmaz, az 1298. évi törvényt megalkotó pesti gyűlés már minden tekintetben megfelel egy rendi országgyűlés kritériumainak. A törvények tárgyak szerint részint aktuális ügyeket szabályoznak (például bárók visszaélései), részint pedig korábbi törvények rendelkezéseit ismétlik meg (például királyi szerviensi/nemesi jogok). Az 1298. évi törvény szövegéhez utóbb egy közelebbről meg nem határozott törvényhozási emléket csatoltak. Tárgyi szempontból ez az első magyar büntető- és perjogi kodifikációs kísérletnek tekinthető, s valójában 1298 és 1301 között keletkezett királyi tanácsi határozat. Az 1290. évi törvény 1291. évi, az 1298. évi pedig 1440. évi átirásból ismert. [ZsA]

jain – kívül személyesen vagy képviselők révén az ország nemesi is megjelennek, a résztvevők testületet alkotnak és tevőleges szerephez jutnak a döntések meghozatalában. Ilyen jellegű gyűlésekre már IV. László uralkodása idejéből is ismerünk példákat, a kifejlett rendi gyűlés ismérveinek azonban csak az 1298. évi pesti gyűlés, az az évi törvények megalkotója felel meg maradéktalanul.

A korabeli magyar rendiség társadalmi bázisát a király és főpapjai a megyei nemességben keresték. A királyi hatalom 1267-ben ismerte el a királyi szervienseknek az egykor csak a legelőkelőbbeket megillető nemesi jogállását. András és hívei az így kialakuló nemességet akarták mozgósítani a bárók ellenében, ezért felkarolták és ösztönözték a nemesség helyi önkormányzatának kialakítására irányuló törekvéseket. Törvény írta elő a nemességet képviselő *szolgabírák* állítását minden megyében. A *megyésispánból* és a *szolgabírákból* álló testület lett az illetékes a megyebeliek ügyeiben. A szolgabírákat ekkor még a király nevezte ki, s feladataikhoz hozzátartozott a bárók közül kikerülő megyésispánok ellenőrzése is.

Bár III. András uralkodásának majd minden évében lázadó bárói ellen volt kénytelen hadakozni, az állam rendi jellegű átalakítása, melynek eredményeit az 1290. és 1298. évi dekrétumok (**III. András törvényei**) rögzítették, idővel mégis meghozta a maga gyümölcseit. 1300-ra a bárók sorra meghódolni kényszerültek, s megszilárdulni látszott a királyi hatalom helyzete. A felsejlő konszolidációt törte derékba a király váratlan halála 1301. január 14-én. III. Andrással immár vitathatatlanul sírba szállt az Árpádok dinasztiája. A rendi intézmények fokozatosan elsorvadtak, s a bárók új erőre kapva fordították a maguk javára a magyar koronáért harcba induló trónkövetelők egymás elleni küzdelmét.

IBN FADLÁN

A kazárok királyát kagánnak nevezik. Ő minden négy hónapban csak egyszer jelenik meg nyilvánosan, egyébként teljes visszavonultságban él. Őt magát Nagy-kagánnak, helyettesét pedig Kagán-behnek hívják. Az utóbbi vezeti a seregeket és igazgatja azok ügyeit. Ő intézi az államügyeket, ő foglalkozik velük, ő jelenik meg nyilvánosan (a nép előtt), és ő vezeti a portyákat. Neki vetik alá magukat a szomszédos királyok.

(A Kagán-beh) minden nap a Nagy-kagán színe elé járul, megalázva magát isten színe előtti alázattal. Nem járul eléje csak mezítaláb, miközben kezében egy darab fát visz. Amikor köszönti őt, meggyújtja ezt a fát előtte, majd amikor meggyújtotta, a király mellé ül a trónusra, jobb keze felől. Utána egy másik ember következik a méltóságban, akit K.n.d.r- (valószínűleg Kündü-) kagánnak neveznek, azután pedig egy másik, akit Dzsáw.s.gh.j.r-nak hívnak.

A Nagy- király szokásai közé tartozik, hogy nem ül le az emberekkel, és nem is beszél velük. Óhózzá nem mehet be senki azokon kívül, akiket említettünk. A feloldás és megkötés joga az egyes ügyekben, továbbá a büntetések kiszabásának intézése és az államügyek irányításának terhe helyettesének, a Kagán-behnek a kötelessége...

Ha a király kilovagol, akkor egész serege kivonul vele, tekintettel arra, hogy ő kilovagolt, mégpedig úgy, hogy egy mérföld távolság van közöttük. Ha bármelyik alattvalója megpillantja őt, teljesen arca borul előtte, és nem emeli fel fejét mindaddig, amíg el nem haladt mellette.

A (Nagy- királyok) uralma negyven esztendő, s ha csak egyetlen nappal is túlhaladtak ezen, megölik őket alattvalóik és kíséretük, és ezt mondják: „Már megfogytokozott értelme és meggyengült ítéllete.” ... A kazárok és királyuk zsidó. A szlávok és többi szomszédai is alattvalóik voltak, szolgálai alázattal fordultak feléjük, és engedelmességet tanúsítottak velük szemben.

Forrás: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Sajtó alá rendezte: Györffy György. Gondolat Kiadó, Budapest, 1975, 96–99. Fordította: Czeglédy Károly.

A CIRILL-LEGENDA (részlet)

(VIII.) És amikor az első óra imáit mondta, megtámadták őt a magyarok, farkasok módjára üvöltve, meg akarták őt ölni. Ő azonban nem ijedt meg, nem szakította meg imáját sem, csak egy Kyrie eleisont mondott, mert már befejezte imáját. Ők pedig látván őt, isteni rendelés folytán megszélidültek, és kezdtek előtte hajlongani. És meghallgatván a Mester szavait, elengedték őt az egész kíséretével.

Forrás: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Sajtó alá rendezte: Györffy György. Gondolat Kiadó, Budapest, 1975, 127. Fordította: Kniezsa István.

ÍRÁSOS EMLÉKEK

Óstörténet

A METÓD-LEGENDA (részlet)

(XVI.) Megérkezve pedig a Duna tájékára egy magyar király, akarta őt látni. És bár egyesek mondták, hogy ezt nem élik túl kinszenvedések nélkül, ő elment hozzá. A király pedig, mint főpapot illik, tisztelettel, ünnepélyesen és örömmel fogadta. És beszélgetve vele, ahogy ilyen méltóságú emberekkel illik beszélgetni, megölelvén, megcsókolván őt, és megajándékozván értékes ajándékokkal, elbocsátotta ezekkel a szavakkal: tisztelendő atyám, okvetlenül emlékezzél meg rólam szent imáidban.

Forrás: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Sajtó alá rendezte: Györffy György. Gondolat Kiadó, Budapest, 1975, 128. Fordította: Kniezsa István.

BÖLCS LEÓ: TAKTIKA

(szemelvények)

Ámde szólni fogunk a türkök szervezetéről és hadrendjéről, mely keveset vagy mit sem különbözik a bolgárokétól: hogy férfiakban gazdag és szabad ez a nép, s egyéb pompát és bőséget mellőzvé, csupán arra van gondja, hogy vitézül viselkedjék a maga ellenségeivel szemben.

Ez a nép tehát, amely egy fő alatt áll, fellebbvalótól kemény és súlyos büntetéseket áll ki elkövetett vétkeiért, s nem szeretet, hanem félelem tartja őt féken; a fáradalmakat és nehézségeket derekasan tűrik, dacolnak a hősséggel és faggal és a szükségességben való egyéb nélkülözéssel, mint afféle nomád nép...

Fegyverzetük kard, bõrpáncél, íj és kopja, s így a harcokban legtöbbjük kétféle fegyvert visel, vállukon kopját hordanak, kezükben íjat tartanak, és amint a szükség megkívánja, hol az egyiket, hol a másikat használják. Üldöztetés közben azonban inkább íjkkal szerzik meg az előnyt.

De nemcsak ők maguk viselnek fegyvert, hanem az előkelők lovainak szügyét is vas vagy nemez fedi. Sok gondot fordítanak rá, hogy gyakorolják magukat a lóhátról való nyilazásban is.

Követi őket nagy csapat ló, mén és kanca is, részint táplálékul és tejivás végett, részint pedig sokaság látszatának keltése végett.

Nem ütnek körülárkolt tábornak, mint a rómaiak, hanem a háború napjait nemzetségek és törzsek szerint szétszéledve, télen-nyáron folyvást legeltetik lovaikat; háború idején pedig a szükséges lovakat maguk mellett tartva és béklyóba verve őrzik türk sátraik közelében a csatarendbe állás idejéig; s a csatarendbe álláshoz éjnek idején kezdenek.

Őrseiket messzire sűrűn egymás mellé helyezik el, nehogy egykönnyen rajtaütés érje őket.

A harcban nem mint a rómaiak, három hadosztályban állnak csatarendbe, hanem különböző ezredekben, tömören összekötve egymással az ezredeket, melyeket csak kis közök választanak el, hogy egyetlen csatasornak látszódjanak...

Jobbára a távolharcban, a lesbenállásban, az ellenség bekerítésében, a színlelt meghátrálásban és visszafordulásban és a szétszóródó harci alakulatokban lelik kedvüket.

Józua mint győztes
bizánci katona,
10. századi falkép

MAGYARORSZÁG 1308-BAN
Descriptio Europae Orientalis (részlet)

A világnak három fő része van: Ázsia, Afrika és Európa... És mivel Európa első részét Trákiának nevezik, amelyet most Görögországnak hívnak, ezért először Trákiáról, avagy a konstantinápolyi császárságról kell beszélni, azután Szerbia, Bulgária, Oroszország, Albánia, Magyarország és Lengyelország királyságainak szokásairól kell értekezni...

Magyarország pedig két részre oszlik, tudniillik az erdélyi és a dunai részre. Az erdélyi részt pedig azért nevezik így, mert közötté és a másik rész között négy napnyi járóföldre áthatolhatatlan erdők vannak. A dunai részt középtűt az a híres folyó öntözi, amelyet Dunának neveznek, és amely az egész világ legnagyobb folyói közül való, szerfelett gazdag a halak minden fajtájában, és kelet felé folyik. Más folyók is öntözik, amelyek majdnem ugyanolyan nagyok, mint a Duna, tudniillik a Dráva, a Száva, a Tisza, a Vág, a Kulpa, a Rába, a Hernád, a Bega, a Laborc, a Latorca; mindezek a folyók hajózhatók és halakban nagyon gazdagok, úgymint vizákban, amelyek a legnagyobb és legízletesebb halak, keszegékben, csukákban és más halakban, mint a harcsák és egyebek. Az erdélyi részt is hatalmas hajózható folyók öntözik, amelyeken nagy hajókkal hordják a sót szerte az egész országba és a szomszédos országokba, ezek tudniillik a Vysic, a Thecu, a Thalabint, a Tisza, a Szeret, a Prut, a Lápos, a Szamos, az Aranyos, a Maros és a Beszterce; ezeknek a folyóknak majd mindegyike hord aranyat fővenyében, és ezért Magyarországon folytonosan mosatják, kinyeretik és összegyűjtetik az aranyat a fejedelmek és a többi nemesember, akik az említett folyók mellett élnek; ám ezek a folyók nem kevésbé bővelkednek halakban is.

Budán kívül, ahol az ország székhelye van, és amely a városok legnagyobbika, és Esztergomon, ahol az esztergomi érsekség van, Győrön, ahol a győri püspökség van, Zágrábon, ahol a zágrábi püspökség van, Veszprémen, ahol a veszprémi püspökség van, Pécsen, ahol a pécsi püspökség van, Gyulafehérváron, ahol az erdélyi püspökség van, Nagyszombaton, Pozsonyon, és Baian kívül nincs több város egész Magyarországon, kivéve még öt másikat a tenger mellett Dalmáciában. Mindazonáltal számos mezőváros, vár vagy erődítmény és megszámlálhatatlan falu található az említett országban, és mégis mindezekkel együtt kiterjedése miatt a fent említett ország teljesen pusztaságnak tűnik. Még két másik érsekség is van Magyarországon királyságában, éspedig a kalocsai Magyarországon belül és a spalatói, amely Dalmáciában van, a tenger mellett...

Forrás: Károly Róbert emlékezete.

Szerkesztette: Kristó Gyula–Makk Ferenc. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1988, 72–76.

nevezés. Stájerország szintén a bajor hercegség területéből vált ki: előbb örgrófság, majd hercegség lett. A két tartományt 1192-től a Babenberg család birtokolta, majd annak kihalása után – ha nem is minden nehézség nélkül – a Habsburgok szerezték meg azokat.

Északnyugatról a szintén a császárság egy tartományként létrejött Csehországhoz tartozó Morvaország volt a szomszéd. Az egykor önálló morva államot éppen a honfoglaló magyarok pusztították el 902-ben. Területe nagy része a cseh hercegséghez – 1197-től kezdve királysághoz – került örgrófságként. Északon Lengyelországgal, keletebbre a kijevei Oroszországgal érintkeztek az ország határai. Ez utóbbi részekre hullása után Halics (*Galicia*) és Vlagyimir (*Lodomeria*) volt a két legközelebbi orosz fejedelemség.

A Kárpátoktól keletre a steppe terült el, melyen különböző nomád népek váltották egymást. A 11. század derekától a kunok uralták e vidéket, melyet róluk neveztek a 13. században Kunországnak, s melyen a 14. században a két román fejedelemség, Moldva (Erdélytől keletre) és Havasalföld (Erdélytől délre) alakul ki majd. A déli szomszéd előbb Bulgária, utóbb az azt bekebelező Bizánci Birodalom, majd a 13. század elejétől az újra önállósuló Bulgária mellett két délszláv államalakulat, Szerbia és Bosznia volt. A délnyugatról határos Horvátországról a továbbiakban még lesz szó.

Az ország igazgatása

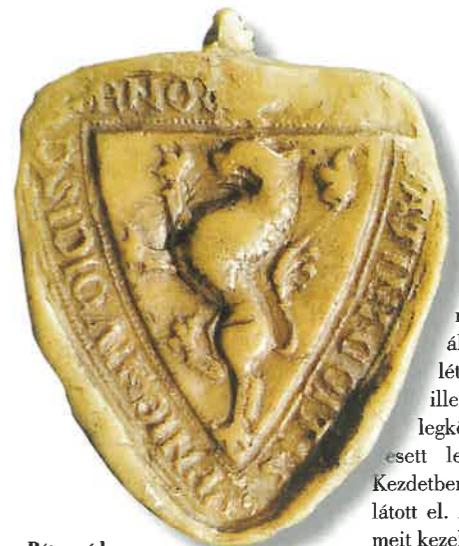
AZ UDVAR ÉS AZ ISPÁNSÁGOK

Az ország igazgatásában részint az udvarhoz, részint a területi igazgatás egyes intézményeihez kötődő tisztségviselők voltak a király segítségére. A királyi udvar ebben a korban nem helyet jelöl, hanem azon személyek összességét, akik az uralkodó közvetlen környezetében tartózkodtak. Az udvar alapvetően kettős funkciót látott el: részint az uralkodó mindennapi életét szervezte, részint pedig az államkormányzat központja volt. Az előbbi az udvarban szolgálatot teljesítő különféle szolgáló csoportok – például lovászok, szakácsok, hírnökök – kötelessége volt. Az államkormányzati szerepet pedig az biztosította, hogy itt, a király környezetében tartózkodtak rendszerint a királyi tanácsban helyet foglaló főméltóságok, hogy tanácsaikkal segítségére legyenek királyuknak az ország kormányzásában.

Az udvar ekkor még rendelkezett állandó székhellyel: az Árpád-kori Magyarországnak éppúgy nem volt mai értelemben vett fővárosa, mint ahogy a kor egyetlen európai országának sem. Nem tekinthető fővárosnak Esztergom, Székesfehérvár vagy Óbuda sem, jóllehet mindhárom település rendelkezett a székváros jellemzőinek egyik vagy másik vonásával. A kormányzat központja valójában ott volt, ahol a király éppen tartózkodott. Márpedig az uralkodó az év nagy részét úton töltötte, bejárva országát, s ezekre a körutakra rendszerint udvara is elkísérte.

Az udvar tisztségviselőinek sorában az első hely a nádort illette meg. E méltóság viselője a 11. században az udvar ispánjaként elsősorban még gazdasági feladatokat látott el, a 13. századra viszont országos hatáskörű bíróvá vált. Gazdasági feladatait előbb a királyi udvarispán vette át, majd miután ez országbíró néven már maga is csak bírói ügyekkel foglalkozott, a 13. század elején a tárnokmester. Ugyanekkor tűnik fel az udvarban az asztalnok-, a lovász- és a pohárnokmester. Mindezen méltóságok viselői a király bizalmát élvező előkelők közül kerültek ki, s tagjai voltak a politikai ügyekben döntő királyi tanácsnak.

Más királyi tisztségviselők a különböző ispánságok élén álltak. Ispánságba szervezve éltek a speciális szolgáltatásokkal terhelt királyi szolgálónépek (például a lovászok), udvarnokispánságokat alakítottak ki egy-egy királyi udvarház, s várispánságokat a királyi várak körül. Ez utóbbiak

Péter nádor
pecsétje, 1278

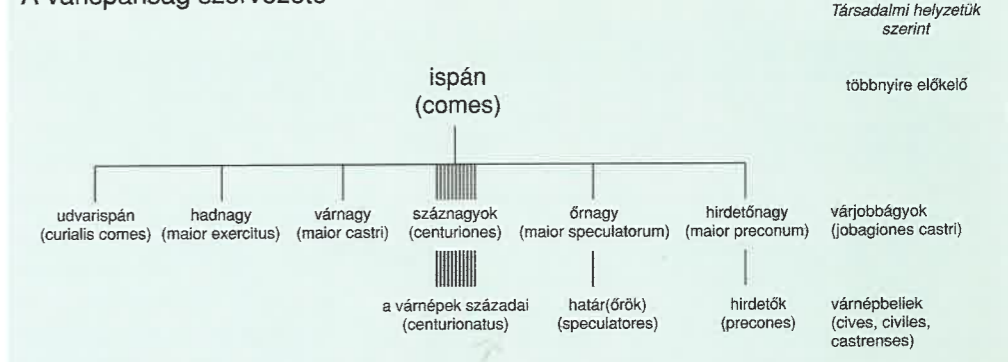
nádor • A 11. században a legmagasabb udvari méltóság, latin neve: *comes palatinus*. A tisztséget frank–német mintára István király az államalapítás idején hozta létre. A királyi udvarhoz, illetve a király személyéhez legközelebb álló emberre esett legtöbbször a választás. Kezdetben gazdasági feladatokat látott el. A királyi udvar jövedelmeit kezelte, a birtokokat felügyelte és az udvar katonáinak (*miles*) volt a parancsnoka. Bírói tiszteet is betöltött. Az udvar népei fölött a királyi jelenlét bíróságán ítélezett, mely általában a királyi udvar székhelyén működött. [SzJ]

Mihály zólyomi és szepesi ispán
pecsétje, 1270

várispánság • István király hozta létre a királyi vármegyét és a várispánságot. A 11. században a két intézmény közel állt egymáshoz, azonos volt ispánjuk, közös volt a székhelyül szolgáló vár. A királyi vármegye a vár határait jelölte, idetartozott minden birtok, ami a megye határain belül volt. A várispánság a vár birtokait foglalta magába, melyek közül voltak területek a megye határain kívül is. [SzJ]

A várispánság szervezete

sánc • A sánc földből, kövekből, gyakran faszerkezettel készített töltés, amely a támadható oldalak felől védte a lakott települést. A 10–11. századi földvárak sáncjai faszerkezetűek, jellemzőjük a rekeszes és a rácsszerkezet. A rekeszes szerkezetűeknél vízszintesen egymásra fektetett fatörzsekből két párhuzamos fal van belül rövidebb fatörzsekkel összekötve, ahol a közőket földdel vagy kővel töltötték ki. [SzJ]

ispáni vár • Az ispánságok központjait szolgáló várak többsége faszerkezetes földsáncokkal és árkokkal megerősített építmény volt, kőfallal eredetileg csak néhányuk (például Esztergom, Veszprém) rendelkezett. A várak alacsony

megyéspán • A 11. századtól a király által a megyék élére állított tisztségviselő. A 13. századig betölthették szolgák (*servus*) és nem nemesi származásúak is. Meghatározatlan időre kapták a tisztséget a királyi tanács hozzájárulásával. A 13. századtól Erdélyben a vajda, Szlavóniában a bán jelölte ki. Ő vezette hadba a vár hadinépét. Az ispánt és kíséretét a vár népe tartotta el. Ez volt a szállásadó (*descensus*). A várjövendelmek egyharmada is őt illette. [SzJ]

A vásár. László Gyula rajza

dombokon, fontosabb útvonalak mentén létesültek; területük viszonylag nagy (2–3 hektár). A régészeti feltárások és felmérések alapján két változat körvonalazódik: egy nagyobb alapterületű, szélesebb sáncú, korai (?) és egy kisebb, keskenyebb sáncú, későbbi (?) típus. Mind a típusok, mind az egyes várak keletkezése rendkívül bizonytalan, s számos vita forrása. Az ispánsági várak többsége a 12–13. század folyamán elvesztette katonai jelentőségét, s a tatárjárást követően csak egy részük modernizálására került sor, a többit sorsára hagyták. [ZsA]

királyi vármegye • A királyi vármegyét István király hozta létre és egészen a 13. századig fennálltak. Ebben az időszakban Magyarország területének nagyobb része a király tulajdonában volt. A királyi vármegye általános közigazgatási egység, amely igazságszolgáltatási, katonai feladatokat is ellátott. Pontosan megvont határokkal rendelkezett, területébe a nem királyi birtokok is beleszámítottak, joghatósága alá tartozott – a később mentességeket szerzettek kivételével – mindenki, aki a királyi vármegye határain belül élt. Élén az ispán (*comes*) állt, székhelye várban helyezkedett el. A megye tulajdonképpen a vár határait jelölte (szláv, *határ*); vagyis a vár határa, a vár megyéje. A királyi vármegye és a várispánság kezdetben közel álltak egymáshoz, de nem voltak azonosak. [SzJ]

voltak a királyi várszervezet helyi egységei, amelyeknek a kisebb-nagyobb csoportokban elhelyezkedő birtoktестей egyfajta, területileg össze nem függő uradalmat alkottak a központként szolgáló, a 11–12. században többnyire faszerkezetes földsáncokkal erősített **ispáni várral** együtt. A sajátos uralkodói birtoktípust képviselő várispánságok többsége egy-egy megyéhez kapcsolódott, ezért ispáni tisztük bárói méltóságnak számított.

A MEGYE INTÉZMÉNYE

A megye az ország területi igazgatásának alapintézménye volt. Az első megyék az államalapítás idején, a hazai viszonyokból kisarjadva keltek életre. A megyék egy-egy királyi vár uralmi körzetére terjedtek ki, nem voltak azonban azonosak a várispánságokkal. A megye területe ugyanis is a helyi várispánságon túlmenően a határain belül fekvő királyi, egyházi és világi magánbirtokokat is magában foglalta. A helyi várispánság élén álló személy ugyanakkor azonos volt a megyét igazgató **megyéspánnal**, aki kettős minőségében kiterjedt katonai, bírói, gazdasági és igazgatási jogokkal rendelkezett. A megye ezen korai típusát szokás **királyi vármegyének** nevezni, melyet ispánja a helyi várispánság intézményein keresztül kormányzott.

Az **ispán** és emberei a megye határain útvámot, a folyók átkelőhelyein hídvámot szedtek. A várfalon kívül, a váralján a hét meghatározott napján vásárt, hetipiacot tartottak. Kezdetben ez a vasárnap (vásárnap) volt. A kereszténység elterjedésével azonban ez a nap ünneppé vált – vasárnap tilos volt dolgozni, templomba ment ekkor a falu népe –, így a vásár napját a hét más napjaira tették át. Ennek emléket a falunévek is megőrizték: Vásárhely, Hetvehely (azaz Hétfőhely), Kéthely (a keddi vásárnapból), Szerdahely, Csütörtökhely, Szombathely.

Az első megyék az államalapítás szerves részeként az ország sűrűbben lakott belső területein alakultak ki. A nehezen járható erdőségekkel borított hegyvidéki területeken – ezeket elsősorban a Kárpát-medence északi peremvidékein találjuk – nagy kiterjedésű királyi erdőuradalmak jöttek létre, melyek területe egy-egy megyéhez tartozott. A 12. század második felétől kezdődően ezeken a vidékeken is megindult az erdőirtás és a terület benépesítése, s ezzel összefüggésben sajátos igazgatási egységekké, erdőispánságokká alakították át az uradal-

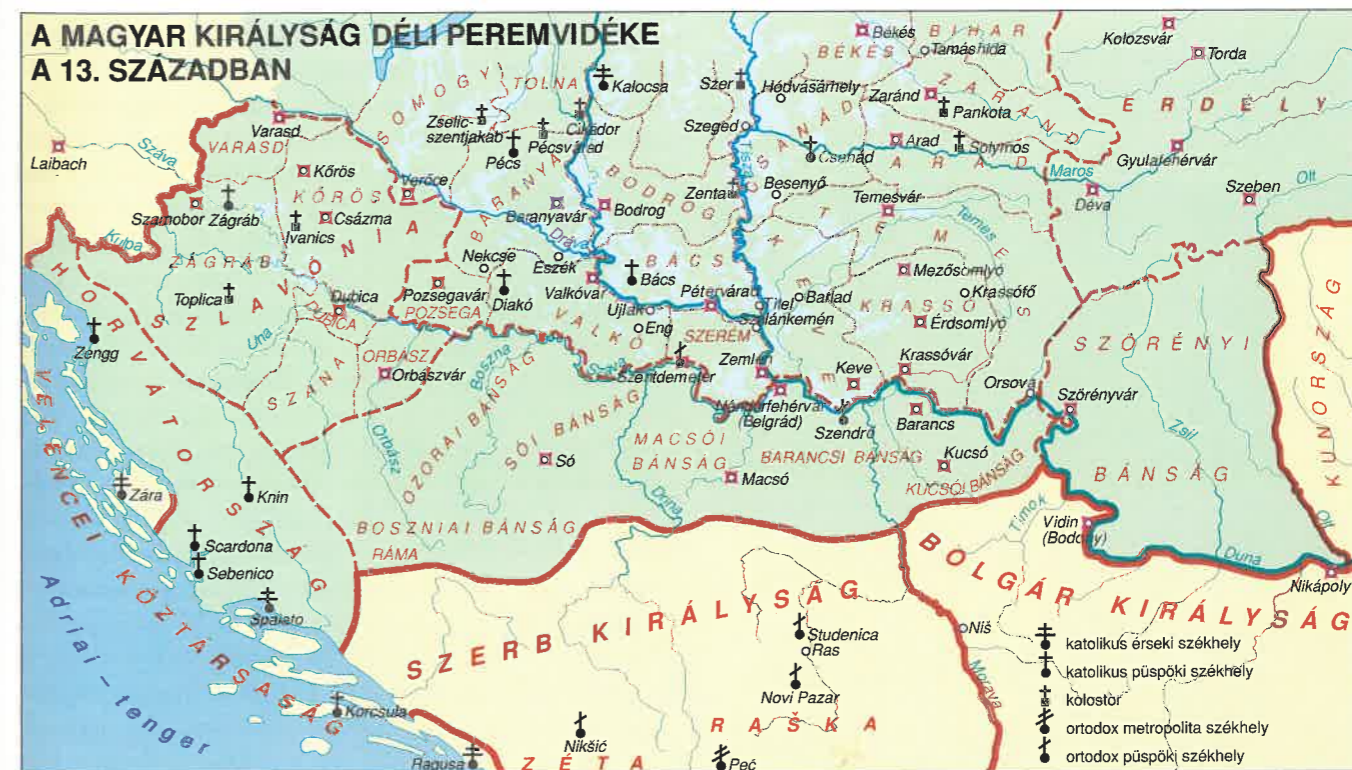

A szepesi belső vár késő középkori és újkori palotaépületének romjai

makat. Ilyen erdőispánság volt északon a zólyomi, a beregi, a sárosi, de találkozunk ezzel a típussal az ország belsejében is a bakonyi vagy a pilisi hegyvidéken. Az erdőispánságok egy része a 13–14. század fordulójától kezdődően önálló megyévé alakult át, mások területe ellenben a szomszédos megyékbe olvadt be.

A királyi vármegye intézményét a 13. század utolsó harmadában váltotta fel az úgynevezett nemesi megye. A 13. század folyamán a nagy birtokadományok következtében a várispánságok szervezete összeomlott, s a királyi szerviensi státuson keresztül a nemesi jogokat elnyerő birtokos közsabadok is kikerültek a megyéspán joghatósága alól. Ennek következtében a megyei igazgatás hagyományos rendje nem volt többé fenntartható. A megoldást az jelentette, hogy a megyéspán mellé rendelték a

gyarországi latinságban a *comes* szó volt használatos, melyet – főként a régebbi történelmi irodalomban – helytelenül 'gróf'-ként értelmeztek. Az Árpád-kor államában különféle tisztségek viselőit nevezték ispánnak, így például a királyi szolgálatúkat egyes csoportjainak előljáróit, az etnikai különkormányzatok (például besenyők, székelyek) vezetőit, a vármegyék kormányzóit és másokat. A 13. századi adatok szerint a szó használatos volt tisztséget nem viselő személyekkel kapcsolatban is, az ilyen esetekben feltehetően a nemesi rokonság fejét illette meg az ispáni cím. [ZsA]

Szlavónia • A délszlávok a 7. század első felében telepedtek le a Dráva–Száva-közén és a Száva mentén. Sokáig avar uralom alatt éltek, majd a 8–9. század fordulóján frank fennhatóság alá kerültek. A 10–11. század történetének megítélése számos ponton vitatott, többek között az is, hogy kihez tartozott abban az időben ez a vidék. Szent László király 1091–1094 táján alapította meg a zágrábi püspökséget, amivel egyházigazgatási szempontból egységesítette Szlavóniát, amely a 11–12. század fordulóján a magyar állam részévé vált. Területe eredetileg a Száva mellékére terjedt, a 12. század végén már a Dráva a határfolyója Magyarországra felé. [SzJ]

megyei nemesek közül kikerülő négy szolgabírást, s az így kialakított megyei hatóság lett az illetékes a megyebeliek, a 14. század végéig a nem nemesek ügyeiben is.

A TARTOMÁNYOK

Az ország két vidékén a megyék fölött álló különkormányzat alakult ki, Erdélyben a vajda, **Szlavóniában** a bán igazgatása alatt. Az erdélyi vajda eredetileg a korai időkben Dél-Erdély egészére kiterjedő Fehér megye ispánja volt, akinek a joghatósága a 13. század derekára terjedt ki a többi erdélyi megye fölé. A vajda a király helytartójaként széles körű bírói, katonai és gazdasági jogkörrel rendelkezett. Hasonló szerepe volt a Dráva és a Száva közének nyugati felére kiterjedő középkori Szlavónia élén álló bánoknak. Mind a vajda, mind a bán a királyi tanácsban helyet foglaló bárók közé számított. A 13. században az ország déli határai mentén további bánóságok létesültek, melyek közül a macsói és a szőrényi voltak a jelentősebbek.

A 11–12. század fordulójától kezdődően az Árpádok királyságához tartozott a Dinári Alpok és az Adriai-tenger között elterülő középkori Horvátország is. A szláv népek közé tartozó horvátok államát 1091-ben Szent László hódította meg, a magyar uralmat pedig a magát 1102-ben horvát királlyá koronáztató Kálmán szilárdította meg. Horvátország eltérő társadalmi és intézményi berendezkedése megmaradt ugyan, ám egészen 1918-ig a mindenkor magyar uralkodó viselte a horvát királyi címet, a továbbiakban külön koronázás nélkül is. Horvátországot – a 13. századtól mindenestre – Szlavóniával együtt kormányozták a bánok.

Az ország nem magyar lakói

A KELETI JÖVEVÉNYEK

Az Árpád-kori Magyarországon kezdettől fogva több etnikum élt együtt. Ezek némelyikét – például különböző szláv csoportokat, illetve az avar kori népesség töredékeit – a honfoglaló magyarok a Kárpát-medencében találták, mások viszont a 10–13. század folyamán költöztek be az országba. Az is kétségtelen, hogy a honfoglaló magyarság sem volt egységes sem etnikai, sem nyelvi tekintetben: a finnugor alapnépesség különféle török és iráni nyelveket beszélő töredékeket foglalt politikai egységbe a *hétmagyar* törzsszövetségben.

A bevándorlók egy része keletről érkezett. Közéjük tartoztak azok a különböző eredetű *muszlimok*, akiket Magyarországon részint izmaelitáknak (vagy böszörményeknek), részint *kálizoknak* neveztek. Az izmaeliták egy része katonáskodott, mások kereskedők vagy gazdasági szakemberek voltak. Jelentősebb csoportjaik éltek a Nyírségben és a **Szerémségben**. Az első izmaeliták talán a honfoglalókkal érkezettek a Kárpát-medencébe, s még a 12. század közepéről is van adat bevándorlásukra. Vallási különállásukat már a 11. századi törvények megpróbálták felszámolni, ennek ellenére egyes közösségeik a 13. század közepéig fennmaradtak, s csak azt követően olvadtak be a keresztény magyarságba.

Szintén a korai jövevények közé tartoznak a török nyelvek egy fajtáját beszélő *besenyők*. A 10–12. század folyamán kisebb-nagyobb csoportokban beköltöző besenyők főként Fejér és Tolna megyében éltek jelentősebb számban. Többségük a magyar sereg elővédjét alkotó lovas íjászként szolgálta a királyt, így emlegetik őket már a 12. századra vonatkozó források. Egy részük hamar beolvadt a magyarságba, más csoportjaik önálló ispánokba szervezve még a 14. században is megőrizték etnikai arculatukat.

Már a 10. században éltek a Kárpát-medencében zsidók, hiszen 965-ben olyan Kárpát-medencei zsidó kereskedőkről tudunk, akik a prágai vásárban szolgálakat vásároltak. A magyarországi zsidókra vonatkozó adatok mindazonáltal csak a 11.

káliz • A magyarországi muszlimok egy részére vonatkozó elnevezés eredetileg a mai Üzbegisztán területén egykor létezett államalakulat, Hvárezm lakóit jelölte. Hvárezm a 8. század elején hódították meg az arabok, elterjesztve egyúttal az iszlámot is. A muszlim hvárezmieket egy része ezt követően rajzolt ki a Kazár Birodalom területére és Kelet-Európa más vidékeire. A magyarországi kálizok részint még a honfoglalás előtt, részint azt követően csatlakoztak a magyarokhoz. Legkorábbi csoportjuk Anonymus szerint Taksony nagyfejedelem alatt vándorolt be a volgai-bolgárok földjéről. Részint határőrszolgálatot folytattak, részint a királyi pénzügyigazgatásban jutottak szerephez. Településterületeik közül a Nyírség és a Szerémség a legjelentősebb. A 13. század derekától eltűnnek forrásainkból, emléküket a Kalász, Kálózd, Kálóz helynevek őrzik. [ZsA]

Szerémség • A Duna–Száva-közének keleti részén fekvő tájegység. A középkorban sokszor szerémi szigetként említették, mivel az Eszék vonalában húzódó szárazföldi határt is vízfolyások, mocsarak övezték. Az avarok uralma alatt megjelent szlávok alakították ki Sirmium város nevéből az egész vidék elnevezését. A 9. században frank, majd bolgár uralom alatt állt, a 10. századtól a magyarok birtokolták. Általános vélemény szerint területén az állam-szervezés idején nem vármegye, hanem határ(őr)ispánység (*marchia*) létesült, melyről a Szerémséget latinul *Marchia* néven is emlegették. Ismeretes ugyanakkor a vidék Bolgyán elnevezése is. A 13. századra a Szerémség területén Szerém (keletebbre) és Valkó (nyugatabbra) vármegyék osztoztak. A Szerémséget már 12. századi bizánci források az ország legtermékenyebb és leggazdagabb vidékének mondják, s ez a helyzet a 15. századi török pusztításokig fennállt. Kiváltképpen híres volt a szerémi bor. [ZsA]

Idegen nemzetségek bejövetele. Miniatura a Képes Krónikából

kun székek • A magyarországi kunok igazgatásának területi egységei, melyek a megyeszervezettől független különkormányzatot biztosítottak a kunoknak. A forrásokban csak a 15. század első felében tűnnek fel, de kialakulásuk a 14.

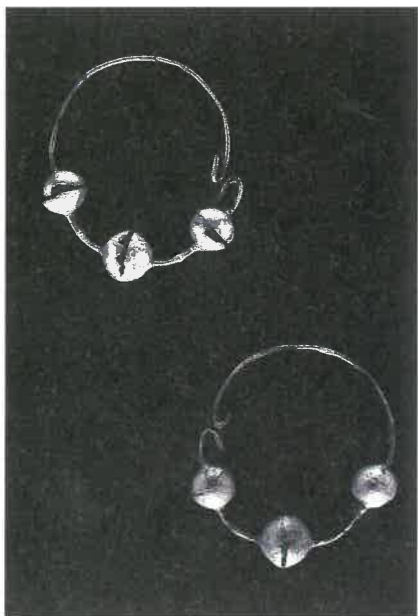
századra tehető. Néhány esetben igazolható, hogy a szék valamely 13. századi kun nemzetség szállásterületéből alakult ki. Hat kun szék jött létre: Hantosa, Kara (Mizse), Kecskemét, Kolbáz és Szentelt. [ZsA]

határispánság • A királytól függő közigazgatási egység a határispán irányítása alatt. Már István király államszervezése idején is létrejöttek határispánságok a legveszélyeztetettebb területeken. Speciális katonai szolgálatot teljesítettek bennük az örök és a lövések. Ezeknek a helynevekben is számos nyomuk maradt (például Órség, Vörs, Zala-lövő). [Sz]

székely székek • Az erdélyi székelyek igazgatásának területi egységei. Kialakulásuk a 14. századra tehető. A Székelyföldön hat szék alakult ki (Telegd [=Udvar-

Hátrafelé nyilazó kun lovas a Szent László-legendából a kakaslomnici templom falképén

Bizánci mintára készült fülbevalópár egy kun sírból. Perkáta, 13. század

hely], Maros, Csík, Seps, Orbai és Kézdi), a hetedik pedig nyugatabbra, az Aranyos folyó mellett (Aranyosszék). A székek vezetői a székely rokonsági csoportok tagjai közül meghatározott rend szerint kikerülő hadnagy és székbíró voltak. [ZsA]

század végétől kezdve sokasodnak meg. Többségük kereskedelemmel és pénzügyletekkel foglalkozott, s ennek megfelelően többnyire a városias jellegű településeken találkoztunk velük. Zsidó közösségek éltek egyebek mellett Esztergomban, Székesfehérvárott, Sopronban, Budán. Helyzetük országosan érvényes szabályozásáról 1251-ben IV. Béla külön törvényben gondoskodott.

A 13. század közepén egy újabb török nyelvű nép, a *kunok* töredékei vándoroltak be az országba. A kunok a tatárjárás után a Duna–Tisza-közén, a Körösök és a Maros vidékén nomadizáltak, s az 1279. évi „kun törvény” rendelkezései ellenére sokáig őrizték pogány hagyományait. 1270 után a mindenkori nádor gyakorolta felettiük a főhatóságot. Szállásterületeiket nem tagolták be a megyeszervezetbe, a 15. századra ezekből alakultak ki a sajátos etnikai különkormányzatot alkotó *kun székek*. Feltehető, hogy a Magyarországon a 14. századtól említett, iráni eredetű jászok első csoportjai a kunokkal együtt érkeztek az országba.

A 13. században jelentek meg a Magyar Királyság határain belül a *románok*. A latinból származó nyelvet beszélő ősrómán nép a Kr. u. I. évezredben alakult ki a Balkán-félsziget közepén. A vándorló állattartás egy sajátos formáját űző románok, akiket a szláv és a bizánci források *vlach* néven emlegetnek, a 12–13. század fordulóján bukkannak fel először Erdély területén. Első csoportjaik a dél-erdélyi Fogaras környékén telepedtek meg, a tatárjárás után Erdély mellett már Bihar megye hegyvidékein is éltek, egyelőre még nem túl jelentős számban. Bevándorlásuk a középkor későbbi évszázadaiban is folytatódott.

A középkorban a magyarságtól különböző etnikumnak tekintették a *székelyeket*, a különállásukat sajátos intézményeik és szokásaik is kifejezésre juttatták. Az írott forrásokban a 12. században feltűnő székelyek eredete nem tisztázott. Egy vélemény szerint a bolgár-török eszkill törzsnek a magyarsághoz még a kelet-európai steppén csatlakozott töredéke utódai lennének, s elmagyarosodásuk már a honfoglalás előtt végbement volna. Mivel azonban semmi nyoma annak, hogy a székelyek a magyaron kívül valaha is más nyelvet beszéltek volna, más kutatók úgy gondolják, hogy a székelység különböző magyar csoportokból szerveződött, s csak másodlagosan alakult ki az önállóságuk képze.

A székelyek jelenléte az Árpád-kori Magyarország számos pontján kimutatható. A nyugati határszél, valamint Szabolcs és Baranya megye mellett kiváltképp a Bihar megyei Telegd környéke tekinthető jelentős korai településterületüknek. Erdélyben először a 13. század elején említenek székelyeket, de feltehető, hogy a dél-erdélyi székely telepük a 12. században is megvoltak már. A székelyek nagy többségét 1200 körül telepítették le a határ védelmére a mai Székelyföld területén, ahol az erdélyi vajda fennhatósága alá nem tartozó, különálló **határispánságot** szerveztek meg számukra. Itt

fejlődtek ki a 14. századra a helyi igazgatás sajátos intézményeiként a **székely székek**. A székelyek archaikus társadalmi berendezkedése az egész középkorban fennmaradt.

A NYUGATI BEVÁNDORLÓK

Az országba bevándorló idegenek más csoportjai Nyugat-Európa különböző tájairól érkeztek, s a **vendég** (*hospes*) kifejezést elsősorban rájuk alkalmazták. Egy részüket *olasznak* (*Latinus*) mondták, mely kifejezés az újlatin nyelveket beszélő népeket jelölte, s ily módon az itáliaiak mellett franciákra és vallonokra is vonatkozott. A 11. század közepétől kezdődő bevándorlásuk eredményeként jelentősebb olasz településterületek alakultak ki a mai Sárospatak környékén, a Szerémségben és Eger vidékén. Az olaszok többsége földművesként telepedett le az országban. Néhány nagyobb településen (például Esztergom, Székesfehérvár) ugyanakkor olasz kereskedőkolóniák létesültek. Ez utóbbi hospesközösségek jelentették a nyugat-európai típusú városi fejlődés csíráit Magyarországon.

A nyugati betelepülők másik jelentősebb csoportja németajkú volt, s őket utóbb összefoglalóan *szászoknak* nevezték. Betelepülésük már a 11. században megindulhatott, két nagyobb településterületük – Erdélyben és a Szepességben – azonban csak a 12. század közepétől formálódott ki. Erdélyben négy körzetben alakult ki a 13. század végére a vajdai hatalomtól független szász ispánság Szeben, Brassó, Radna és Beszterce központtal. A középkor végére kialakuló erdélyi szász önkormányzat alapjait II. András 1224-ben kiadott, a szebeni szászok jogait és kötelezettségeit rögzítő kiváltságlevelé, az *Andreanum* vetette meg.

Az erdélyi szászok többsége földművelésből élt, vezetőiket **gerébeknek** nevezték. A Radna környékén megtelepülők egy része ugyanakkor a helyi ezüstlelőhelyeket kiaknázó bányász volt. A szepességi szászok között parasztok és bányászok egyaránt fellelhetők. Az itteni németiség első csoportjait a tatárjárás után követte egy nagyobb betelepülési hullám. A 13. század második felében már önálló ispánságba szervezve éltek a szepesi szászok, akiknek helyzetét 1271-ben egy, az *Andreanumhoz* sokban hasonló kiváltságlevelben rendezte V. István. A tatárjárás után öltött nagyobb méreteket a Szepesség szlávokkal való betelepülése is. A telepítést a **sol-tészek** végezték, s a Cseh-, Morva- és Lengyelországból érkező betelepülők összeolvadása a Felvidék őslakos szlávosságával alakította ki a szlovák népet.

Az esztergomi latinok pecsétjének elő- és hátlapja, 13. század

geréb • Az erdélyi szászok társadalmán belül elkülönülő sajátos réteg tagjainak neve (német, *Gräve*). A gerébek a szászok többségétől eltérően hivatásos harcosok voltak. A közösség gerébek hadbavonulása révén tett eleget katonai kötelezettségének, s ugyanakkor a gerébek ítéleztek alsó fokán a szász falvak népe felett. A gerébi tisztség eredetileg élethosszig szóló, utóbb örököslegessé vált. A geréb mindazonáltal egyik tagja, s nem földesura volt az általa irányított közösségnek, így a királynak járó adó megfizetéséből is részt kellett vállalnia. A 13. századtól kezdődően sok gerébcsalád birtokot szerzett a Szászföldön kívül, s

Székely rovásírás az énlakai unitárius templom mennyezetén, 1668

vendég (latin *hospes*) • Eredetileg a 11–12. században a társadalom felső, vagyonos rétegéhez tartozó előkelő, aki hazáját elhagyva letelepülő vendégként érkezett Magyarországra, hogy a király udvarában katonai és egyéb szolgálataival szerezzen birtokot. A 12. század második felétől fogva így nevezték azokat a paraszti vendégtelpeket is, akik kisebb-nagyobb jogi és gazdasági kedvezményekben részesültek. Ennek fejében részben gazdasági jellegű kedvezményeket kaptak, részben pedig a telepített falu bírói tisztségét nyerte el örökölhető jogon. A telepítés ezen formája Németországból Lengyel közvetítéssel került át Magyarországra a 13. század második felében, s főként az északi erdős hegyvidékek betelepítésében jutott szerephez. [ZsA]

rokonokba kerülve az erdélyi magyar nemességgel, beolvadt abba. [ZsA]

sol-tész • A lakatlan föld urával szerződéses viszonyban álló telepítési vállalkozó (*scultetus*). Feladata a telepek toborzása és költöztetése, a betelepítendő területen az erdőirtás és a falualapítás munkájának megszervezése és lebonyolítása. Ennek fejében részben gazdasági jellegű kedvezményeket kaptak, részben pedig a telepített falu bírói tisztségét nyerte el örökölhető jogon. A telepítés ezen formája Németországból Lengyel közvetítéssel került át Magyarországra a 13. század második felében, s főként az északi erdős hegyvidékek betelepítésében jutott szerephez. [ZsA]

dekében elhagyva más birtokos földjeire települtek. [SzK]

vitéz • A szlávól átvett szó a latin nyelvű *miles* ('fegyveres, katoná, lovag') magyar megfelelőjeként használatos a történetírásban. A 11. századi törvények a miles kifejezést részben általános értelemben, részben társadalmi kategória elnevezéseként használják. Ez utóbbi esetben a szabadoknak az előkelő comesek és a közrendűek között helyet foglaló középréteget jelöli. A törvények utalásai szerint az ilyen milesek részint önálló birtokosok, részint – a királynál, az egyháznál és magánszemélyeknél – szolgálatot vállaló fegyveresek voltak. Előbbi csoportjuk a birtokos közszabaddal azonosítható, az utóbbi pedig – közszabadságának a 11. század második felében bekövetkező elvesztése után – a királyi és egyházi birtokszervezetek kötött szabad jogállású, katonáskodó rétegeiben (például várjobbágyok, egyházi jobbágyok) élt tovább. A 12. század folyamán a miles kifejezés elvesztette társadalmi kategóriát jelölő speciális értelmét, s a továbbiakban a szó általános jelentéseiben volt használatos. [ZsA]

Vérbulesú, a hatodik kapitány.
Miniatura a Képes Krónikából

nemes • A társadalmi réteget jelölő kifejezés (*nobilis*) a 11. század utolsó harmadában tűnik fel a magyarországi latinságban az előkelő születésűek csoportjának megnevezéseként. A nemesi jogállás eredeti tartalmi jegyei pontosan nem ismertek, bizonyos azonban, hogy az átlagos közszabadságot meghaladó kiváltságokat biztosítottak, s közéjük tartozott a királyi udvarban való pereskedés joga. A 13. század közepén a hagyományos előkelő nemesség mellett más társadalmi csoportok (például királyi szerviensek, várjobbágyok) is igényt tartottak a nemes névre, ezek nemessége azonban csak részleges, partikuláris jellegű volt. 1267-ben a királyi hatalom a királyi szerviensek nemesi jogállását elismerte, s ezért utóbb az 1222. évi Aranybullában rögzített királyi szerviensi jogokat azonosították az „ország igazi nemesei”-nek (*veri nobiles regni*), az országos nemeseknek a kiváltságaival, miközben a partikuláris nemesség különböző csoportjai is fennmaradtak. [ZsA]

SZABADOK ÉS SZOLGÁK

Az Árpád-kori magyar társadalom legfontosabb, minden más szempontot megelőző rendező elve a személyes szabadság birtoklása vagy annak hiánya volt. Az ország népe ennek megfelelően oszlott a szabadok és a szolgák csoportjára. A *szolga* vagyontárgynak számított, akivel tulajdonosa korlátlanul rendelkezhetett. Helyzete mégsem volt azonos az antik rabszolgáéval, mert a kereszténység tanításainak megfelelően személynek tekintették. A *szabad ember* viszont önmaga ura volt: senki tulajdonosi hatalma alatt nem állt. A szabadok és a szolgák közötti határ merev volt, de nem átjárhatatlan. A szabad elveszthette szabadságát (például büntetésből), a szolgát pedig ura felszabadíthatta.

Szent István korában a szabadok vagyoni tekintetben három rétegre oszlottak. István törvényei többnyire *ispánnak* nevezik a régi törzsi vezető réteg maradványából és a nyugatról bevándorolt lovagokból összeolvadó előkelőket. A középréteget a **vitézek** csoportja alkotta, melynek tagjait alkalmasint a hadakozó életmód kapcsolta össze. Másoknak szolgáló fegyvereseket éppúgy találunk közöttük, mint önálló vagyonnal rendelkező személyeket. A szabadok alsó rétegét a törvények által *népből valónak* vagy *közrendűnek* nevezettek adták. Bármily nagyok is voltak a vagyoni különbségek a szabadok társadalmán belül, jogállásuk azonos volt: a nincstelen szabad ugyanazokkal a jogokkal rendelkezett, mint a leghatalmasabb előkelő.

A NEMESSÉG ÉS A KÖTÖTT SZABADSÁG

A 11. század utolsó negyedére jelentős változások következtek be a társadalomban. A szabadok korábban jogilag egységes csoportjából kiemelkedett az előkelők immár külön kiváltságokkal rendelkező rétege. Őket a továbbiakban **nemes** néven különböztették meg a hozzájuk képest nemteleneknek számító közszabadoktól. Miként a nemesek sem voltak kivétel nélkül gazdagok, a közszabadok között is jelentős vagyoni különbségek figyelhetők meg. A jómódú birtokos közszabadok katonáskodással tartoztak a királynak, s ezért Kálmán király felmentette őket a szabadok denáriai nevű adó fizetése alól. A más földjét művelő közszabadok viszont továbbra is fizették az adót. A birtokos és a vagyontalan közszabadok sorsa ekkor vált el egymástól.

Ezekben az évtizedekben jelent meg a szolgafelszaba-

Köponyeges Madonnát ábrázoló falkép a vizsolyi templomban

alávetett népesség • A királyi, az egyházi és a világi földesurak birtokain alávetettségben élők sorolhatók ide. A királyi és egyházi birtokon élők a földesúr tulajdonát képezték, és ebből a függőségből nem léphettek ki. Az egyházi birtokon élők a *familia ecclesiastica* tagjai voltak, és a birtokot nem hagyhatták el, vagyis nem rendelkeztek a közszabadsággal. Ők a föld fejében meghatározott szolgáltatásokkal, munkával tartoztak. A birtokon a népeket nem jogállásuk, hanem a birtokszervezetben elfoglalt helyük és a szolgálatuk jellege szerint csoportosították. Legalul az igazi *servusok*, az *aratorok* (szántóvetők) helyezkedtek el. Utánuk a *vinitorok* (szőlősök) és a terménnyel adózók következtek. Közbülső helyet foglaltak el a különböző ipari szolgáltatók (szolgáltató nép). A lovas és szekeres szolgálatot teljesítők még magasabb rangúak voltak, míg legfelül a katonáskodó, illetve birtokigazgatási feladatokat ellátók álltak. Ennek a lóval szolgáló rétegnek a neve a 11. században *minister* vagy *miles*, míg a 12. század közepétől jobbágy (*iobagio*). A királyi birtokszerve-

zet, amely a *curtisok* népeleimét és a várbirtokon élőket tömörítette, hasonló volt az egyháziéhoz. A szolgálattevőket itt is a szolgálatuk módja és a szervezeten belül elfoglalt helyük szerint osztották fel. Így többek között voltak udvarnokok, tárnokok, halászok, bölényvadászok. Ők is, amint a várnépek, szolgai (*servilis*) állapotúak voltak. A várnépeket is különböző szolgáltatásokra kötelezték. Legelőkelőbbek a várjobbágyok, István király szabadjai voltak. Saját magánbirtokuk lehetett, ahol a földet servusaik művelték. [SzJ]

dítás egy új, addig ismeretlen formája. Ez – ellentétben a szintén továbbélő István-kori gyakorlattal – nem a született szabadok jogállását adta meg a kiváltságoltaknak, hanem a szolgáson belül biztosított a korábbi teljes **alávetettséghez** képest kedvezőbb helyzetet. Az ily módon kiváltságoltakat szabadoknak nevezték ugyan, ám mivel szolgálatukat nem hagyhatták el önkényesen, valójában szolgák voltak. Szabadságuk kötött szabadság volt, s az attól való megkülönböztetés érdekében jelent meg Kálmán korában a minden kötöttségtől mentes közszabadság megjelölésére a „teljes” vagy „arany szabadság” kifejezés. A szolgák társadalma tehát a szabadokéhoz hasonlóan tagoltabbá vált.

Már Szent István idején feltűnik a magyar társadalomban a kor magyar nyelvén vendégeknek, latinul pedig *hospeseknek* nevezettek csoportja. Vendégeknek eredetileg azokat a külföldről érkezőket tekintették, akik a letelepedés szándékával költöztek be az országba. Ezek többsége Nyugat-Európa különböző területeiről származó földműves volt, akik meghatározott feltételek mellett vállalkoztak addig lakatlan vidékek benépesítésére és megművelésére. Jogállásuk szerint sajátos kiváltságokkal rendelkező közsabadok voltak. Új hazájukban is saját szokásaik szerint élhettek, közösségeik korlátozott önkormányzattal voltak felruházva. Ők alkották a paraszti társadalom elitjét, s a 13. század folyamán már egyre több belföldi paraszt is **hospesjogok** szerint élt.

Az Árpád-kor Magyarországon három fő birtoktípus alakult ki: a királyi és az egyházi, valamint a világi (magán)birtok. Az uralkodói birtokokon belül meg szokás különböztetni továbbá a katonai és közhatalmi feladatokat ellátó királyi várszervezetet a királyi és udvartartása ellátására rendelt udvari birtokszervezettől. A királyi család tagjai számára fenntartott királynői és hercegi birtokok számos vonatkozásban ez utóbbival mutatnak közös vonásokat. Ezen birtoktípusok mindegyikén nagy számban éltek szolgák és kötött szabadok. Egyes csoportjaik helyzete – a közös szolgai jogállás keretein belül – rendkívül változatosan alakult, jórészt attól függően, hogy kinek a tulajdonában álltak.

A SZOLGÁLÓNÉPEK VILÁGA

A királyi birtokok szolgálónépei valamennyien szolgarendűek voltak. Egyes csoportjaikat köteles szolgálataik szerint tartották számon (például lovászok, tárnokok, bölényvadászok). Az udvari birtokok legjellegzetesebb szolgálónépei csoportját udvarnokoknak, a várszervezetét **várnépbeli**eknek nevezték. A királyi szolgálónépek alsó fokú igazgatási és adózási egységei a tizedek és századok voltak. Közvetlen előjáróik a kötött szabad jogállású udvarnok-, illetve várjobbágyok közül kerültek ki. Ez utóbbiak voltak valamennyi szolgacsoport közül a legkedvezőbb helyzetben. Kötelezettségeik a vár-

népbeli irányítására és a hadakozásra korlátozódtak, s többségük jómódú és tekintélyes birtokos volt.

Az **egyházi birtokok szolgálónépei** szintén a földesúr tulajdonosi hatalma alá voltak vetve valamennyien, s ezért éppúgy szolgálat szerint osztályozták őket, mint ahogy az a királyi birtokokon szokás volt. Az egyházi szolgálónépek között a szolgálatok megbecsült vagy alantasabbnak tartott volta s a terhek nagysága alakított ki rendet. A rangsor alján a szántással és a szőlőműveléssel tartozók álltak. Kedvezőbb volt a helyzete a különféle kézműveseknek: ácsoknak, ötvösöknek, kovácsoknak és társaiknak. A legmegbecsültebb helyzetben a szolgálónépek munkájának közvetlen irányítói voltak, akiket az egyházi birtokokon is jobbágyoknak neveztek. Terheik csekélyebbek voltak, s közülük kerültek ki a püspökök és apátok fegyveres kísérei.

A világi (magán)birtok szolgálónépeinek csoportjait viszont jogi kategóriák segítségével különböztették meg egymástól. Ennek oka az volt, hogy a földesúr tulajdonosi hatalma különböző mértékben terjedt ki a földjén élő személyekre. Közönségesen **szolgáknak** nevezték azokat, akik felett a birtokos tulajdonosi hatalma minden korlátozás nélkül érvényesült. Ezek a szolgák még munkaeszközzel sem rendelkeztek: uruk állataival és szerszámaival dolgoztak. Némileg kedvezőbb volt a helyzete a latinul **libertinus** mondott, önállóan termelő paraszti gazdaságban dolgozó szolgáknak. Éltek végül a világi birtokokon szabadnak nevezettek, akik között kötött szabadságra **felszabadítottak** éppúgy voltak, mint saját földdel nem rendelkező **közsabadok**.

Vadkanvadászat. Manesse-kézirat, 14. század

hospesjogok • A hospesek (vendégek) személyes kiváltságai közé tartozott az ingó és ingatlan vagyon szerzésének, a javak elidegenítésének, illetve az örökösök javára való hátrahagyásának a joga, örökös nem léte esetén pedig a végrendekezés szabadsága. A művelt föld után a hospes pontosan és kedvezményesen megszabott adókkal és szolgáltatásokkal tartozott, ezek közül azonban a robotteher rendszerint hiányzott. Maga a hospesközösség korlátozott önkormányzattal rendelkezett: a hospesek által maguk közül választott bírót ítélkezett (a mai polgári pereknek megfelelő) ügynevezett kisebb ügyekben, míg (a büntető pereket felölöl) ügynevezett nagyobb ügyek megítélése a területileg illetékes királyi tisztségviselő (például a megyésispán) jogkörébe tartozott. A hospesközösséget gyakran megillette a vásártartás, valamint a plébánosválasztás joga, továbbá részleges vagy teljes vámmentesség. A 13. század végére kiforráló jobbágyparaszti szabadság a hospesjogok számos elemét foglalta magában. Az átlagos hospesjogok királyi kiváltságolás révén történő bővítésével fejlődtek ki a középkori magyar városi jog különböző változatai. [ZsA]

Vadkant ábrázoló 12. századi falképtöredék másolata Pécsről

Püspök és kísérete a högözi templom falképén

Szemben: I. András király időzöpecsétje

Boldogkő vára, 13. század vége

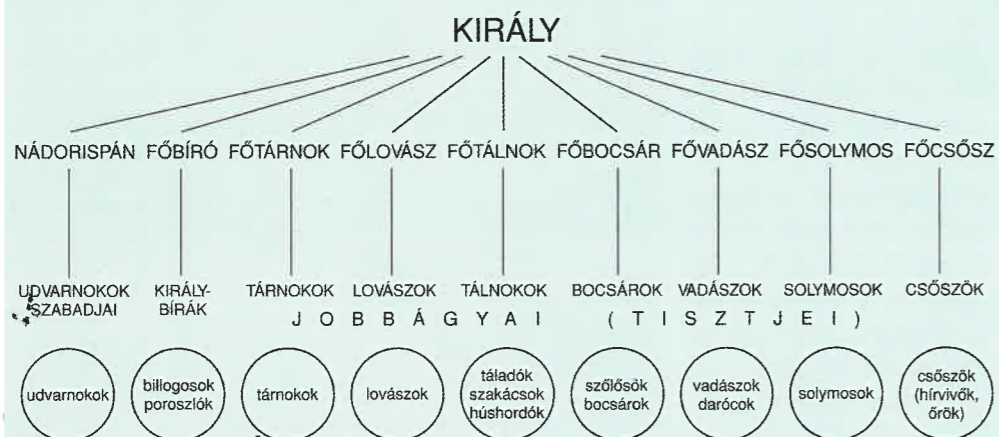
várnép • A várnép feladata volt a királyi várszervezet eltartása. Nem rendelkeztek szabadsággal, előjáróik a várjobbágyok voltak. Kézművességgel, mezőgazdasággal foglalkoztak, de voltak speciális feladataik is (például kikiáltás, börtönörzés). Ha szükség volt rájuk, katonai szolgálatot is vállaltak. Tizedekbe, századokba szervezve éltek. [ZsA]

libertinus • Sajátos helyzetű szolgafajta elnevezése. Magyar megfelelőjeként régebben a 'szabados' kifejezést alkalmazták, mely a modern szakirodalomban ebben az értelemben már nem használatos. A libertinus a 12–13. század folyamán a világi (magán)birtok népeinek jellegzetes típusa, királyi és egyházi birtokokon csak elvétve szerepel. Jogállását tekintve szolga; a servusként emlegetett szolgáktól az különbözteti meg, hogy önállóan termelő paraszti gazdasággal rendelkezik, érvényes házasságot köthet, s elismerik önmegváltási jogát. Földesúri terheire a terményhányad és a munkakötelezettség egyaránt jellemző, az utóbbi azonban a servusoktól eltérően megszabott mértékű volt, s idővel háttérbe szorult. A 13. század végére többségük – megváltás vagy felszabadítás révén – a személyileg szabad jobbágyparasztságra sorra emelkedett. [ZsA]

kehidai oklevél • 1232-ben a Zala folyómelletti Kehidán a zalai királyi szerviensek oklevélbe foglalták annak a birtokpernek a lefolyását, amelyet a veszprémi püspök előttük folytatott egy előkelő nagybirtokos ellen. Az ügy előzményeként a zalai királyi szerviensek felhatalmazást kértek és kaptak a királytól arra, hogy az eléjük hozott ügyekben ítéletet mondhassanak. Elterjedt vélekedés szerint a zalai királyi szerviensek eljárása az úgynevezett nemesi megye első jelentkezése lenne. Valójában a nemesi megye létre utaló elemek teljesen hiányoznak az archaikus eljárási jegyeket mutató oklevélből (nem szerepelnek például szolgabírák az ügyben). Annál gazdagabb a szöveg társadalomtörténeti utalásokban: tanúsága szerint az 1230-as évekre mind a királyi szerviensek, mind más kisbirtokos társadalmi csoportok igényt formáltak az addig csak az előkelőket megillető „nemes” (*nobilis*) megnevezésre. [ZsA]

nemesítés • A királyi kiváltságolás azon formája, mely az országos nemesség jogaival ruház fel valamely személy(eke)t. Eredete a szolgafelszabadítás egyik típusára vezethető vissza, mely közszabadságot és földbirtokot biztosított a kiváltságotlannak, közvetlen előzménye ugyanakkor a királyi szerviensek emelő kiváltságolás volt. Ez utóbbi első példái a 13. század elejétől ismertek. Érvényes nemesítést csak a király tehetett. [ZsA]

A magyar király udvari szervezetének vázlata

Ember- és oroszlánfejű vörös márvány kúttól Pannonhalmáról, 1220–1230 körül

A KIRÁLYI SZERVIENSEK ÉS NEMESÉK

Az Árpád-kori társadalom ezen szerkezete a 13. század folyamán jelentős változásokon ment át. A század elején megjelenő *királyi szerviensek* kifejezés eredetileg azokat jelölte, akiket a király a maga szolgálonépei közül felszabadított és birtokkal látott el. Az így elnyert társadalmi helyzet a birtokos közszabadokéval volt azonos, aminek következtében a két társadalmi csoport csakhamar összeolvadt. A királyi szerviensek jogainak számos elemét az 1222. évi Aranybulla foglalta írásba. Ezek a kiváltságok a nemesség előjogainak némelyikét is magukban foglalták, jeleként annak, hogy a királyi szerviensek jogállás más, magasabb minőséget képvisel, mint az egyre inkább paraszti szabadságnak számító közönséges közszabadság.

Azok a kisebb birtokosok, akiket az uralkodói udvarban királyi szervienseknek neveztek, kiváltságaik birtokában az előkelő nemességgel tartották egyenlőnek magukat. A hagyományos nemes-fogalmat önmagukra kiterjesztő felfogásuk – melynek legfontosabb emléke az úgynevezett **kehidai oklevél** – fokozatosan vált elfogadottá: a királyi hatalom csak az 1267. évi törvényben ismerte el a királyi szerviensek nemesi jogállását. Az előkelők-ből és a királyi szerviensekből kialakuló új nemesség társadalmi és vagyoni helyzete s ebből fakadóan életmódja is rendkívül heterogén volt. A nemesség so-raít tovább gyarapították azok a királyi szolgálonépek közül származó személyek, akiket az uralkodók szolgál-

taik jutalmaképpen egyedi kiváltságolások révén **megnemesítettek**.

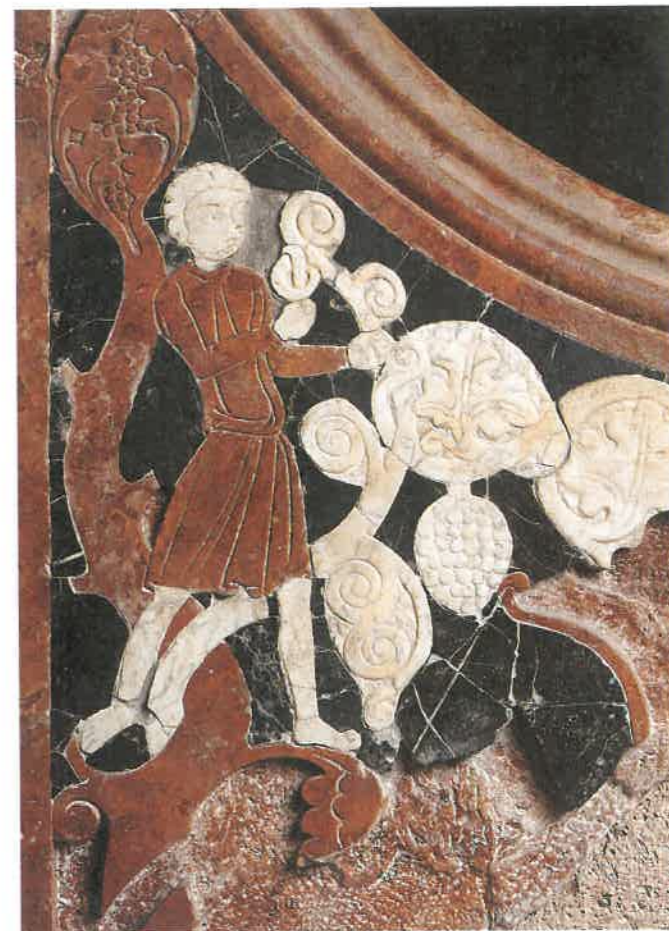
A régi nemességből és a királyi szerviensekből kiforró társadalmi réteg tagjait a kor „országos nemesek”-nek nevezte. Rajtuk kívül éltek az országban más földbirtokos és hadakozó életmódot folytató csoportok is. Ezek tagjait olykor szintén „nemesek”-nek mondják forrásaink, ám ezek kiváltságai nem érték el az országos nemesség szintjét. Az országos nemesekhez képest „nemeség”-ük csupán részleges, partikuláris volt. Ilyen partikuláris nemesi csoportok éltek a Szepességben, a zólyomi erdőispánság területén. Az Árpád-kor folyamán az erdélyi és a szlavóniai nemesség is az országos nemességtől eltérő jogok alatt élt; az országos nemességbe való beolvadásukra csak a 14. század folyamán került sor.

A JOBBÁGYPARASZTSÁG KIALAKULÁSA

A 13. századi társadalmi átalakulás másik fő vonulata a szolgai jogállású népeiséget érintette. A század derekától a világi birtokokon a szolgák jelentősége háttérbe szorult a libertinusokkal és a szabadokkal szemben. A tatárjárást követően megnövekedett munkaerő-kereslet lehetővé tette, hogy e három réteg fokozatosan egységsüljön: vagy oly módon, hogy a szolgai jogállású népeiség elszökve uraitól új lakhelyén már szabad hospesként vállaljon paraszti szolgálatot, vagy úgy, hogy ezt megelőzően maga a tulajdonos szabadította fel szolgáit, hogy megtarthassa birtokain őket. A 13. század végére a világi birtokokon ilyenformán kialakult a személyében szabad jobbágyparaszt típusa.

A jobbágyparaszt **költözési joggal** rendelkező szabad ember volt, aki földesurának nem személye, hanem gazdasága után adózott, melyhez ráadásul jogok fűzték, fiaira örökíthette például. Egy-egy település paraszti közössége korlátozott önkormányzattal is rendelkezett, élén a választott bíróval. A szolgarendűek feletti hatalom maradványaként megőrződött ugyanakkor a birtokos bírói joghatósága jobbágyai felett, aminek intézménye az **úrúrszék** lett, s a jobbágyparaszt földesúri terheinek előképe is a libertinusok szolgáltatásaiban ismerhető fel. A jobbágyparaszság kialakulása az Árpád-korban csak a világi birtokon ment végbe: az egyházi és a maradék királyi birtokok népei a 14. század végéig megmaradtak a tulajdonosi függés kötelékében.

Szőlőszüret és aratás ábrázolása észak-itáliai domborműveken, 1200 körül

Szólót metsző ifjú alakja az esztergomi vörös márvány trónustöredékről

IV. Béla király aranybullájának hátlapja

úrúrszék • A földesúr ítélőszéke, mely a birtokain élő földesúri népek (jobbágyparasztok és szolgák) ügyeiben illetékes. Kezdetei pontosan nem tisztázottak: elvileg levezethető a birtokosnak a szolgai jogállású népei fölé kiterjedő tulajdonosi hatalmából, a gyakorlatban azonban olyan királyi kiváltság teremtette meg az úrszék tartásának lehetőségét, mely mentességet (*immunitas*) adott a birtokos népeinek az alsóbb fokú királyi bírói fórumokon való megjelenés kötelezettsége alól. Egyes vélemények szerint az egyházi földesurak már a 11. században rendelkeztek ilyen immunitással, más álláspont szerint csak 1200 után jelenik meg az immunitás intézménye. A 13. században már számos bírói immunitást adó – mind egyházi, mind világi birtokos számára kiállított – kiváltságlevél ismert, az úrszék tartásának gyakorlata azonban csak a 14. században válik általánossá, s formái is ekkor állandósulnak. [ZsA]

